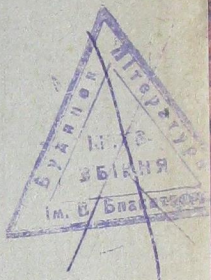

П 173 826

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1929

Поезії: В. Полішук, І. Маловічко,
О. Лан.

Проза: Кость Котко — *Святий,
Ангел і Шльома*. М. Козоріс —
Чорногора говорить. П. Нечай —
Мухи. Г. Хоткевич — *Перун*.

Статті: Дм. Лисиченко — *В середній
Азії*. Г. Майфет — *В. Вразливий*. Ю.
Ранова — *Учень Заливчий Андрій*.
І. Єрофіїв — *Український Купер
(Г. Данилевський)*. Є. Кассіль — *Су-
часна польська повість*. З. Гуре-
вич — *Шлюб і родина в сучасній
буржуазній Європі та Америці*. М.
Лозинський — *З польсько-радян-
ських стосунків*. П. Вінтер — *Роз-
виток американського імперіялі-
зму*. Я. Літник — *Портретне маляр-
ство XVIII віку*. І. Подольський —
*Ашинівська експедиція в Абесі-
нію 1888 р.* Хроніка. Бібліографія.

№ 8-9

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

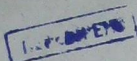

117 24
14

2

11

0.
7-45

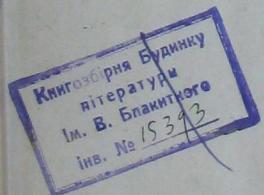

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 — 9

(77-78)

СЕРПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

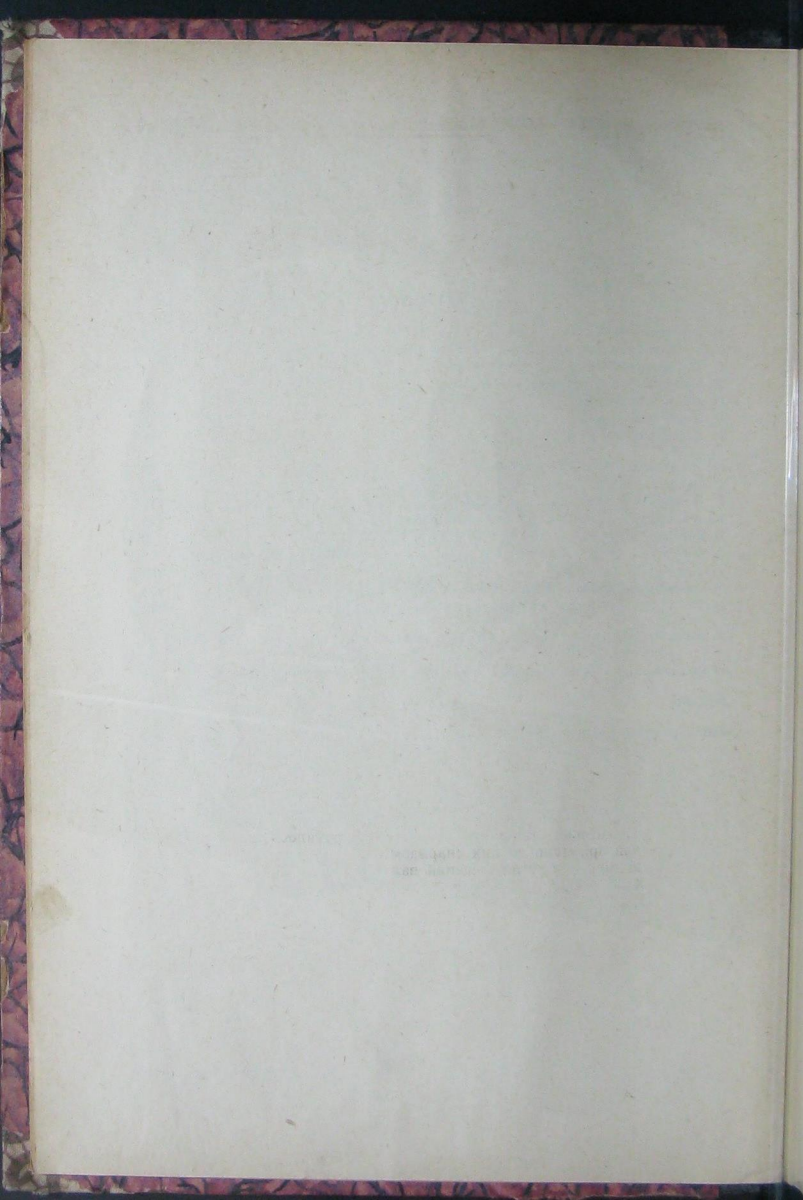
1929

Бібліографічний опис цього
видавання знайдено в „Літописі
Укр. Друку“, „Картковому ре-
пертуарі“ та інші публікаціях
Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	Стор.
В. Поліщук — Безодні	5
Кость Котко — Святий, Ангел і Шльома	8
І. Маловічко — Голово, на плечах!	18
М. Козорис — Чорногора говорить	20
О. Лан — Сьогодні	42
П. Нечай — Мухи	45
І. Хоткевич — Перун	71
 М. Лисиченко — В Середній Азії	89
Г. Майфет — В. Вражливий	103
Ів. Єрофіїв — Український Купер	112
Ю. Ранова — Учень Заливчий Андрій	120
Е. Кассіль — Сучасна польська повість	140
З. А. Гуревич, д-р. — Шлюб і сім'я в сучасній буржуазній Європі і Америці	156
М. Іозинський, проф. — З польсько-радянських відносин	171
П. Вінтер — Розвиток американського імперіялізму	182
 Я. Літник — Портретне малярство видатних митців XVIII століття	201
П. Подольський — Ашнінівська експедиція в Абесінію 1888 р.	206
 Хроніка	217
Бібліографія	230

ВАЛЕРІАН ПОЛІЩУК

БЕЗОДНІ

Автор дає спочатку картину великого світу, починаючи з рослин гірського лісу, далі самих гір і, нарешті, всесвіту. Потім автор показує малий світ роботи хемії й атомів — ті візерунки, що вимальовуються, коли зовсім замружити очі і спостерігати, що робиться в затемненому полі очей.

Мабуть кожен з читачів, коли не тепер, то в дитинстві, дивився так заплісненими очима на сонце і, пропускаючи дрітні вінички променів у шілку очей, вловляв химерну гру тих різних образів. А далі читач уже сам добре, що й до чого.

У зборках гір ясна долина,
Наповнена густим, плодючим соком,
Що аж пашисть в тяжких листках
Набряклих і зчорнілих од натуги.
На камінцях лежить плиткая річка,
Мов ящірка, поблискуючи сонцем.
Шумить захватний заколот рослин,
Що тягнуться, перестрибають, б'ються —
І рвуть жагу небес,
Змотавшись у клубок;
Розфиркують лапате віття,
Мнуть памолодь,
Спадаючи в діанах потоком шелестінь.
Німа, ярка картина
Рослинного бою встала
На тучних землях тут між гір.
Над усіма воєначальником громохче дуб
Своїм кривим і кованим гіляччам
Під металічний листя шум.
Ізнизу рівні проводи ліян
До нього перетягнуті на крону.
Вже кілька сталок їх порвалось і скрутилось,
Мов бризнуло до них снарядом.
За річкою крутий, зелений вал
Хребта гірського звівся,
Укритий бирами зелених грабів,
Лапатах кленів, кованих дубів.
На кілометр у вись яряться перекоти,
Ще вище їх — димчаста синь верхів,
А там — блакитная безодня неба,
Де сіє бризки сонячного скла
Невтомная, густая злива
Стихийного вогню.
Змотались косма громадян зелених:
Назгортані жмути зілляк,
Туберкульозні, виснажені стебла,
І жирні памолодки й навіть кожен лист —

І все стремить перехопити цятку сонця.
І десь поплутавшись добралось до низу
Та й тягне - смокче смак землі,
Припавши ротиком, немов дитина:
Цупкими капілярами руденьких корінців,
Білявих мочок і прозорих ниток.
Примружте очі в сонячний каскад —
І ось вам плинуть у прорізи мляві
Між вій притушених очей
Кружала світляні крізь галяву темноти,
Ось кільця невідомі котять шротом,
Стають, то знов пливуть у полі медовім,
Розтягуються, никнуть ланцюжками,
То знов розкидано бредуть,
Міняючи кольори й світлі тембри.
Між них, як золотий рогіз,
Росте й вимахує пучок од сонця,
Виймає шпади золоті,
Що відбиваються в воді бузковій знизу.
Обабіч їх, мов коник розпростер
Свої морські, блакитні перепонки —
Фурчить, а не летить у камерах очей.
А навкруги пливуть кружала,
Збудовані із концентричних малинових перстнів,
Покладених на зеленаве тло,
Немов зімкнуто райдужні півкола,
Немов цукерковий, барвистий перетин,
У малинових і зелених кільцях
Круг синіх і червоних крапок у білім тлі.
Поміж кружалами у темряві очей — прозорі ланцюжки
Мікронними медузами пливуть у хороводах,
Перебирають, п'ють світляну муть
Од теї гри мільярдів електронів,
Що б'ють розрядами в моє закрите око
Та в розум мій несуть
Світляний свій розбіг.
Який утомний розмах двох безодень,
Сполучених свідомістю в моїх очах!
Сюди — в безодні величі й дрібноти
Занурена пливка людськa душа,
Що щуриться до них
Смутним шуканням мозку
Через короткий свій
Наземний перебіг.
А далі?
В яку тоді безодню
Моя допитлива свідомість піде,
Коротка й невгомонна, як само життя?
Чи в ту химерну, райдужною безвість,
Де б'є невтомний зиг незламних електронів,
Чи в карусельний гін закованих світів?
Печальна та свідомість,
Що ширить і стягає

Світи в один вузлик,
Атом — на всі світи
Ах, далі! Смерті не збагнути!
Поширено очима всесвіт залучить!
Нехай ячить, а чи загложне серце?
Ти, миленький, чи сердься, чи не сердься,
Тебе візьме земля, як кляси, як світи.
Родився смертним чоловіком — зостанешся такий.
Поширеними віями по всесвіту махнути!
Поглянь — зелений вал грохоче із гори,
Бує день і синява палає,
А знизу їй щемлять живі листки,
Там унизу — в зеленій бійці листя:
Життя рослинне, як і людство їсться!
Ген у камінні річечка блищить,
Немов прозорий клей засохнув на папері,
Так само десь кружляють
Світів зірчасті, галактичні сфери,
А пташка, як весняний день,
Співає далі золотих пісень!

Геленджик, 1929

КОСТЬ КОТКО

СВЯТИЙ, АНГЕЛ І ШЛЬОМА

Святий був несправжній. Без жодних прав святий. Всі святі — несправжні. Це правда, але й серед них, несправжніх, яка роль єврейського святого? Чимало святих утворили для себе люди — і ніхто з цих угодників і чудотворців ніколи а ні на крок не потіснився б, щоб дати місце святому - євреєві. Так, так, переслідувано єврея не лише на землі, але й на небі.

Старі євреї в Бердичеві знали, що їхній святий — такий же безправний серед угодників, як вони між людьми, але це їм не заважало щиро любити свого святого, ба, навіть спонукало збудувати йому кей-вер — могилу в центрі Старого Міста.

Ангел — теж несправжній, коли за справжніх тих вважати, що мають крила поза спиною, арфу в руці й співають тонким голосом хвалу вишньому. Ну, звичайно, ангел був несправжній, бо замість крил висів у нього за плечима червоний шлик од папахи, в руці зовсім не арфою співав важкий нагай з мідяною кулькою, од голоса ж його грубого здригалися євреї од Фастова до Ружина. Бо був це — петлюрівський отаман Ангел.

Бачите, і святий — несправжній, і ангел — несправжній. Та ще святий — єврейський, а ангел — петлюрівський! Чимало лиха може вийти од їхньої зустрічі — хоча б і на наших сторінках тільки. І що ж ви думаєте? Таки вийшло...

А от Шльома був справжній — цілком справжній хлопчик Шльома з шевської майстерні ребе Аврума Хуторянського на Поліцмайстерській вулиці, на Пісках, що кривими і брудними завулками збігають аж до самої Гнилоп'яті. Теж назва річки: Гнилоп'ятка. Спеціально для безправних євреїв вигадана.

У всіх річки, як у людей: Дунай, Дніпро, Рось, а в євреїв у Бердичеві — Гнилоп'ятка...

Шльома був справжній. Як же бути не справжнім, коли вже з чотирьох років мусив бігати Шльома до вчителя на Житомирську вулицю. Вдома хвалили Шльому за те, що вмів молитися з книжки, але ось одного разу прийшовши до хедеру Шльома знайшов у добре знайомій хаті замість учителя з учнями — незнайомих дівчат. Дівчата нахилилися з голками над білизною, а якась жінка, побивши спочатку Шльому, вивела його на вулицю, сказавши:

— Хіба тобі повилазило? Ось бачиш, що ми з хедером помінялися квартирами.

І показала на вивіску.

— Ось, читай: „Модистка Хайк" ереехала сюда". Учать вас... чого ж вас там учать?

Дійсно, чого ж учили Шльому в хедері? Зі всього, що було на вивісці, зрозумів Шльома тільки палець. Палець дійсно показував до Хайчиної квартири. Але довкола пальця стояли якісь закорючки, зовсім не подібні до тих літер, що в книзі.

Так само не зрозумів Шльома і іншої вивіски, поверхом вище, на ганку, куди його штовхнула Хайка виразним і зрозумілим — оце вже було цілком зрозуміло — ляпанцем попід спину. Друга вивіска, як запевнила Хайка, говорила:

— „Усовершенствованный хедер“.

Шльома пішов на гору, а там учитель істніш од Хайки вибив його — щоб не спізнювався.

Вдома Шльома ділився своїм першим розчаруванням, ділився з старим дідусем Хононом. Ой, старий дід Хонон усе знає! Що ж скаже дід Хонон?

— А тому, синку, що одна грамота для всіх, а друга для євреїв. Але як євреї не держатимуться купою — і цього в євреїв не буде. Вчи, синку, єврейської грамоти, — як виростеш і знатимеш святе письмо, тоді зможеш і іншого вчитися.

Нічого не зрозумів Шльома... Але розумний дід Хонон, — усе знає...

Ой, старий дід Хонон...

Ой, старе місто Бердичів...

— Діду, що таке погром?

Шльома почув сьогодні це слово під хедером. У хедері книжок не читали. Учителі бігав по хаті, дехто з батьків одразу не пустив дітей до школи, а дехто прибіг забирати їх. І всі говорили це одно слово:

— Погром.

І таке немов важке слово було, що люди — і ті, що говорили, і ті, що слухали, — робилися менші під його тягарем, присідали, трохи не вrostали в землю.

— Діду, що таке погром?

Дід Хонон підводить стару важку голову, стару, як місто Бердичів, і важку, як слово погром. Дід читає святу книгу, а коли дід читає, ніхто до нього не говорить, бо нікому він не відповість. Але таке слово погром, що і дід кладе руку на святу книгу і дивиться пильно на Шльому.

Довгими повільними словами пояснює Шльомі дід, як люди скрізь женуть дітей Ізраїля за те, що лише вони оповідають справжню віру. Розповідає і про Амана — Шльома знає: це про Пурім, коли солодкого багато — і про фараона, і про Навуходоносора... Ох, старий дід Хонон, і тому може він таким саме голосом, як про фараона, розповідати і про царя!..

Мало розуміє Шльома. При чому ж тут слово погром? Та й не що таке погром йому треба взнати, а інше. Як раз те, про що сперечалися євреї під хедером:

— Чи буде в Бердичеві погром?

І спокійно відповідає дід:

— Ні, не може бути.

Од печі втручається Шльомова мати:

— Може, ви, діду Хононе, такі багаті, що купите поліцмайстра?

Знову спокійно говорить дід:

— У Бердичеві не буде погрому.

— „Слухайте, євреї. Жив колись у Бердичеві святий чоловік. Було це за царя Ніколая, але не того Фоні - Кваса Ніколая, що тепер, а іншого. Цар той був лютий, як Аман, і всіх євреїв хотів знищити.

„Слухайте, євреї. Цей цар одривав єврейських немовлят од материних грудей, щоб вони забули віру і мову батьків своїх, а потім оддавав їх у москалі. І там єврейські діти мали зраджувати народ свій.

„Щоб більше знущатися з євреїв, щоб знати кожного єврея в кожному містечку (а нащо знати? щоб нищити), вигадав цар Ніколай таке: хай кожний єврей називається спеціальним іменем, як от собак кличуть. І ходили по єврейських хатах москалі і записували на євреїв імення.

„Був святий чоловік у Бердичеві, жив отут біля староміської синагоги, де і ми з вами живемо. Що робить святий? Він сидить і читає книгу або розмовля з богом. Коли прийшли москалі, святий чоловік саме розмовляв з богом. Та не зважили на це посланці царя Ніколая, а вперто вимагали від святого чоловіка, щоб він сказав, на яке ім'я його записати.

„Нічого не відповідав святий чоловік, бо не міг перервати своєї розмови з богом. Але посланці цареві не відходили од нього і нарешті наставили свої рушніці просто на груди святого чоловіка. І тоді святий чоловік звів руки до гори і, скаржачись богіві, запізвав:

— Дербаремдикер!

„Що значить: милосердний! Але цареві москалі вирішили, що то нове ім'я святого чоловіка, засміялися, так його записали і так з того часу мусіли євреї кликати свого святого.

„Слухайте, євреї. Коли вмірав святий Дербаремдикер — а вмер він після того, як чимало добра і чудес зробив,— таке почули всі од нього:

— „Доки кості мої лежатимуть в Бердичеві, не проллється тут єврейська кров.

„Поховали євреї святого Дербаремдикера в кейвері поруч староміської синагоги і в найлютіші дні нічого не боялися, згадуючи, що заповідав святий:

— „Доки кості мої лежатимуть в Бердичеві, не проллється тут єврейська кров.

„І так було, євреї...

Здригається Росія од погромів, але жодної краплини єврейської крові не проливається в місті Бердичеві.

Бо кості святого Дербаремдикера лежать біля староміської синагоги, і стереже святий старе місто.

Ой, старе місто Бердичів! Але од самого існування його і аж досі жодної краплини єврейської крові не проллялося в ньому.

Ой, старий і розумний дід Хонон!

— Діду, чого це Магасаники й Шапіро виїждять з Бердичева? Хіба вони бояться німців?

Дід читає святу книгу, а відповідає Шльомі мати:

— А чого євреям боятися німців? Хіба німці євреям щось погане роблять? У німців євреї навіть в офіцерах служать. Дай бог, щоб всіх так євреї боялися, як німців!

— Чого ж наші багаті тікають до Києва?

— Таке велике виросло, а немов і не єврейська дитина...! Не перед німцями, синку, а перед козаками. Поки німці придуть, раніш царські козаки пройдуть — і погром буде... От і тікають багаті перед погромом. А бідному євреєві куди втекти?

Підводиться од святої книги голова діда Хонона — стара, як місто Бердичів і важка як слово погром, а може і важча і старіша вже, бо чимало років пройшло від того, коли Шльома вперше почув од діда про святого з кейверу в центрі Старого Міста.

Підводиться дідова голова, і говорить дід оце одно слово:

— Дербаремдикер.

Замислюється мати. Правда правдою — аж до цього дня стереже бердичівський святий своє місто.

І року 1915 - го погрому в Бердичеві нема. Бердичів — не Калуш, бо в Калуші не було напевне свого святого.

Року 1915 - го Шльома п'ятнадцять років, значить року 1918 - го йому вісімнадцять. Так говорить арифметика.

Тепер у вісімнадцять років хлопці вже дружаться, а то й розходяться з жінками, але року 1918 - го цього не було. Тепер у вісімнадцять років хлопці вже знаються на політиці, виступають на зборах, пишуть по газетах і керують державою, але тоді цього ще не було.

Року 1918 - го замість гетьманської варті приходять до Бердичева австрійки, що носять червоні стрічки і говорять такою мовою, як Гапка на базарі. І цього року Шльома ще вдома, обрізує шкіру на чоботи і черевки, допомагає батькові — і лише мріє про самостійне життя. Його навіть до міліції не прийняли, бо Магазаники й Шапіро сказали, що він ще замолодий. Про те, що він син шевця, не сказали, але подумали. Ну, й не прийняли.

Року 1918 - го Шльома вдома — ввечері з батьком, а вдень з старим дідом Хононом, бо батько ходить по замовцях.

Швець реб Аврум — весела людина, цей реб Аврум! — любить говорити своїм замовцям:

— Можете мене поздравити. Сьогодні я виграв сто карбованців.

— Де це, ребе Авруме?

— Син народився. А діти, хіба це євреєві збиток? Це ж чистий прибуток. Хіба мій син не заробить мені колись сто карбованців?

Син в родину — сто карбованців у кишеню. Можна подумати, що реб Аврум Хуторянський — багатуща людина, стільки в нього синів!

Року 1918 - го Шльома заробляє батькові належні з нього сто карбованців.

І року 1918 - го, в грудні — велика халепа на бердичівських євреїв. Свобода? Але коли не було свободи, голова євреям боліла тільки за самих себе та за своїх дітей, а тепер, коли свобода — ой, за кого тільки не болить голова євреїв на Пісках!

Мало тобі, єврею, власних болячок, хай же твоя голова болить ще за протоєрея.

Бо отець протоєрей посварився з отаманом Оскілком, і отаман Оскілко хоче протоєрея арештувати!

Перед свободою був протоєрей в Бердичеві другою особою після поліцмаистра. Після свободи — нема поліцмаистра, а є начальник міліції, але яка ж особа начальник міліції, коли він — Ньюма Бергер, студент Бергер? І першою особою тепер отець протоєрей.

Велика халепа на бердичівських євреїв. Отець протоєрей не визнає директорії з Петлюрою. У церкві він молиться за царя Ніколая Фомі - Кваса, якого, доречі, більшовики вже розстріляли, а за директорію з Петлюрою, яких зовсім не доречі більшовики ще не розстріляли, молитися не хоче. Отаман Оскілко погрозився, що сам піде на новий рік до собору з своїми галичанами, і коли отець протоєрей замість на Петлюру, на царя молитиметься, заарештує отаман Оскілко отця протоєрея.

А хто має бути винним, коли в місті заарештовують протоєрея?.. Євреї... Хай же єврейські голови болять і за Петлюру, і за Оскілка і за отця протоєрея!

Що ж? По всіх синагогах, по-бейс-гамедрошах, клойзах —скрізь, на Пісках, за Греблею і попід Лисою Горою моляться євреї за отця протоєрея.

Року 1918 - го чимало подій скоїлося в житті міста Бердичева.

Спочатку була влада невідомо чия. На Лисій Горі стояли рештки штабу царського південно - західного фронту, проти міської управи на Махновській вулиці містилася якась українська військова рада, а в управі засідала управа. Потім і штаб, і рада кудись зникли, а через місто пройшли на Житомир козятинські залізничники - більшовики. Два тижні йшов бій поза містом, але міста він не торкався — спокій і тиша були в Бердичеві. Реб Аврум Футорянський шив чоботи й черевики, а дід Хонон читав свою святую книгу.

Потім Козятинські залізничники відступили через місто назад, а до Бердичева з Волині підійшли українці. Міська управа, злякавшись погрому — не засіда, очевидно, дід Хонон в управі! — сіла на машину й поїхала назустріч українцям. Коли українці почали стріляти по машині з кулемета, управа розгорнула жовтоблакитного прапора й почала доводити, що й вона, і всеньке місто Бердичів з ребе Аврумом, з дідом Хононом і зі Шльомаю навіть — за найсправжню владу. Тоді українці припинили стріляти, віддали шану жовтоблакитному прапорові й пообіцяли, що в місті нічого не скоїться.

Звідки взявся в управі жовтоблакитний прапор? Коли тікала з Махновської вулиці українська рада, кинула там великого шовкового прапора, а вбиральниця Станіслава забрала шовк собі до управи на літню близьку. Побачили члени управи в Станіславі в коморці жовтоблакитного прапора, побоялися, що вернеться рада, і наказали прапора зберегти.

Так прапор став у великій пригоді місту Бердичеву. Але тієї самої ночі до міста вступили німці. Дощової ночі вони машерували з вокзалу через Білопольську аж на Лису Гору. Шльома бігав до якогось замовця, спізнився і годину стояв на розі, під дощем, розкривши рота й дивлячись на німців.

Невеликі на зріст, кремезні, з раннями за плечима, в залізних шапках, гупаючи чоботями, проходили німці — без жодного галасу. Чути було тільки дощ та гупання чобіт по калюжах. Німці йшли мовчки. Їхня мовчазність лякала. До кого вони були подібні? До людей, чи до тварин якихось? Коли б Шльома читав Велза, він сказав би: до марсіян, але Шльома Велза не читав (і не швидко ще прочитає), отже він міг констатувати, що німці ні до кого не подібні. І ні до чого.

Перед 1 травня ніхто не розумів, що таке німці. Першого ж травня Шльома ходив на демонстрацію. Демонстранти проходили Данилівською вулицею довкола німецьких касарень, спiniaлися і співали революційних пісень, з бадьорим викликом поглядаючи на німців. А німці стояли непорушно і мовчазно, стискаючи рушниці з багнетами - ножами. Перед 1 травня ніхто в Бердичеві не розумів, що таке німці і до кого вони подібні.

Після 1 - го травня Бердичів почав це поволі розуміти. Розігнано селянський з'їзд, розігнано міську думу, арештовано членів земської управи, чотири рази арештовувано секретаря міської управи. На вулицях хапали людей — і люди кудись таємничо зникали. У тюрмі їх не було. Потім довідувалися, що німці засиляли людей в якусь Бяду. По вулицях проводили когось на страту — і бердичівляни боялися навіть з знайомими говорити щось з цього приводу. І нарешті на всіх стінах було порозіплювано страшного наказу німецькою мовою.

Який єврей не знає німецької мови? А шайле! Адже недурно німці євреїв і на офіцерів призначають. Але навряд щоб серед німців у Бердичеві був хоч один єврей. Десь, очевидно, ті євреї по інших містах у німців за офіцерів служать! Німецькою мовою в страшному наказі було написано про агітацію проти німців і про кару за це. І наказ кінчався словами:

— Зофорт міт дем Тодє бештрафт.

Який єврей не знає німецької мови! Який єврей не знає, що це означало: негайно будуть покарані на смерть.

Важкий рік 1918 - ий! І довгий!

У листопаді міська управа і Чорноморський кіш зробили переворота, і секретар міської управи, якого не встигли вп'яте заарештувати, оголосив себе комісаром та їздив по місту на пожежній коняці і в залізній шапці. А що не був той секретар євреєм, негайно назвали його в Бердичеві:

— Айзернеркоп.

Залізна голова. Чи не була дійсно залізна голова в секретаря міської управи, коли він робив переворота проти гетьмана і німців, мавши всієї військової сили 17 чоловіка з сотником Хименком на чолі!.. Два дні комісарював секретар управи, а потім вийшов із Житомира темний ешалон, з'явився полковник Липко з 300 офіцерів і призначив за голову секретаря міської управи аж мільйон карбованців. Невідомо, чи мав він сам того мільйона, але великими об'явами обіцяв виплатити.

І хоч великі гроші мільйон, і хоч не був секретар євреєм, але скрізь по Бердичеву зривали євреїв об'яви полковника Липка й ніхто секретаря не видав.

Довгий і довгий рік 1918 - ий! Вибив сотник Хименко полковника Липка з Бердичева, а полковник Оскілко з Козятини, пройшовши по його слідах, звоював Бердичів, звоював Житомир, оголосив себе отаманом і запропонував німцям за „24 години залишити Україну“. Був великий бій, але було це не в Бердичеві, в Житомирі.

Довгий рік 1918 - ий, ніколи не було такого року. І більшовики перебували, і чехословаки, і німці... А де тепер німці?

І тридцять першого грудня по всіх бейс - гамедрошах моляться євреї за отця протоєрея, а до міста Бердичева вступає „Курінь смерті“ отамана Ангела. От ми після святого і до ангела дійшли, от і побачили євреїв, що не всі ангели мають крила за плечима. Є такий ангел, що в нього не крила, а червоний шлик.

Хто вбив Лейзера, молодого чорнявого Лейзера з очима, як вугілля? Лейзер поїхав кудись у повіт агітувати — за кого? — і його вбили.

Хто вбив Лейзера! За кого агітував Лейзер! Ви знаєте, що Лейзер був більшовик! Тепер це слово можна говорити, бо Лейзера убито і йому ніщо вже пошкодити не може, але раніш про це говорилося тільки пошепки. Шльомі здавалося, що й слово більшовик навмисне так вигадано, щоб можна було його тільки стиха говорити, таке воно таємниче й пошепке: шша, біль - шшо - вик...

Лейзера пізнав Шльома, коли відносив черевики... Хіба Лейзер був такий багатий, що спромогався замовляти черевики? У 1918 - ому році?

Черевики замовлювано з тієї квартири, де жив Лейзер, і з Лейзером познайомився Шльома, як довелося зачекати на мадам Ціприс. Потім Шльома почав учашати до Лейзера, бо про такі таємничі й солодкі речі говорилося в Лейзеровій кімнаті. Там сходилися ввечері люди, яких Шльома ніколи вдень не бачив, і говорили про ревком, про погромників, про совети, про організацію, про більшовиків. Гарне й таємниче слово: біль - шшо - вик!

Коли одного разу хтось, озирнувшись на Шльому, кинув балакати, Лейзер сказав:

— Можна, товаришу, це свій.

— Я — єврей! — скромно, але гордо заявив Шльома.

Бо мова в той час мовилася про антисемітизм серед війська директорії та погромні проклямації отамана Оскілка. Шльома думав, що такою заявою дає найкращий доказ свого співчуття до всього, що говорилося.

Але всі засміялися, а Лейзер сказав:

— Не єврей, а робітник! Ти — пролетар, Шльома, розумієш ти це слово? Єврейський робітник. Товариші, Шльома — пролетар, швець, він з 14 років заробляв на хліб.

Як всі розійшлися, була велика розмова в Лейзера зі Шльомою, і чимало з тієї розмови зрозумів Шльома. Більше принаймні, ніж з оповідань діда Хонона. Дід Хонон говорив про Навуходоносора, якого і сам не бачив, а Лейзер про отамана Оскілка, купця Шапіро, поліцмайстра Госачинського, яких добре знають на Писках. Ех, цілком різні речі книжки — хоч і старі, мудрі книжки — і життя!

І от Лейзера нема. Він поїхав на повіт агітувати — і його вбито. Але тепер зрозуміло, за кого поїхав агітувати Лейзер?

Хто ж убив Лейзера, молодого Лейзера, гарячого більшовика Лейзера?

— Ви чули, Хуторянський, протоєрей таки побивив отамана!

— Ой, що ви! Отаман тепер заарештує протоєрея.

— Не заарештує, хвалити бога. Протоєрей перехитрував отамана. І погрому не буде.

— Слухайте, Корень, а навіщо до нас приїхав якийсь Ангел? І навіщо в того Ангела мертва голова на рукаві?

— А я знаю, Хуторянський? І ви хіба знаєте? І у всьому Бердичеві хто знає? Приїхав, то й приїхав! А мертва голова — хай йому більше сподобається мертва, то він тоді живих не чіпатиме.

— А протоєрей перехитрував?

— О, голова ж у протоєрея! Перша голова в місті!

Хто вбив молодого Лейзера? Куди поділися більшовики — шша! биль - шшо - вики! — що приходили до нього?

Навіщо в отамана Ангела на рукаві мертва голова й дві кістки?

Хто відповідь Шльомі на це?

І що таке організація, про яку любив говорити Лейзер? Як її досягти?

З цілого міста християни зібралися до собору на герць протоєрея з отаманом у день Нового року.

Хіба не цікаво побачити, хто кого?

Довговусі чиновники бжилися, що протоєрей не злякається якогось отамана, і нагадували, що отаман ще рік тому був київським студентом, а протоєрея... протоєрея вся округа років з десяток протоєреем знає! Перша особа в місті, звісно. Куди ж отаманові та на протоєрея?

Тільки троє з правління „Просвіти“, вони ж і увесь склад повітової організації, доводили, що протоєрей мусить обов'язково скоритися і на доказ історичних прав України на місто Бердичів, а значить і на протоєрея, посилалися на гетьмана Мазепу, якого портрет висів у „Просвіті“ на Марвінській вул.

Служба вже давно правилася, але парафіяни й вільні слухачі стояли під собором, а євреї блукали довкола своїх крамниць, прислухаючися до суперечок християн. Бо місто Бердичів: отут вам собор, а отут, під собором єврейські крамниці, у тому таки будинку. Та не кінчається будинок собору в єврейських магазинах: ще нижче, у льоху — стародавня капличка, і там раз - у - раз знаходили кісті якихось невідомих жертв якихось невідомих злочинів, з давніх, давніх часів.

Євреї стояли під собором, прислухалися до розмов і думали про те, що коїться нагорі, в церкві, і про те, що коїлося нанизу, в льохах. Кому краще зараз — цим живим людям, чи тим мертвим костям? А як мусять відповідати собі на такі думки живі люди, коли вони почувують себе уже мертвими костями? Живі люди тинялися довкола собору, і слизький сум підступав їм під саму глотку.

А коли підскочило авто з отаманом та його почотом, всі християни прожогом кинулися в церкву. І євреї присунулися ближче до цвинтаря.

І знаєте, в церкві нічого особливого не скоїлося! Щоправда, розсунулися парафіяни, пропускаючи отамана. Щоправда, хрестився отаман на богів, немов і не отаман революційного війська, але отець протосрей ані крихти не вважав на отамана та його моління. Отець протоерей так само правив службу, як і перед тим.

Та от вийшов дячок з многоліттям. Публіка заворушилася:

— Оце зараз! За царя чи за Петлюру?

І під цвинтарем євреї, почувши рух в церкві, притиснулися ближче, а слизький сум ще щільніше схопив їх за горлянку.

Вийшов дячок і гукнув на всю церкву:

— Правителями страни сея — многая лета...

І всі зідхнули, хто з полегшенням, а хто від щирого милування з винахідливості протоерея: не за царя і не за директорію, а за „правителів страни сея“. Присікайся - но, пане отамане!

Отаман Оскілко брязкотнув острогами й вийшов з церкви.

Євреї розсипалися по вулицях і перевулках.

Так. А що робитиме Ангел — не з крилами за плечима, а з мертвою головою на рукаві?

У місті Бердичеві на Білопільській вулиці зараз за Училишною стоїть у дворі театр „Шеренціс“. За три місяці його перейменують на „1 - й советский театр“ (2 - го нема й не буде), але в січні 1919 - го року це ще театр „Шеренціс“. Там на початку революції відбувалися з'їзди й конференції, а ввесь 1918 - й грали різні трупи. В числі їх — і аматори з „Культур - Ліги“.

Шльома в театрі не грав, але Соня грала. Хто така Соня? У кожного Шльома може бути своя Соня, Соня — є Соня і край. Шльомова Соня.

4 - го січня Шльома з Сонею пішли на виставу „Ді Невейле“. Соня того дня не грала. Вони сиділа по контрамарках в партері, а поруч у ложі були якісь військові люди, що дивилися не на сцену, а по залі, голосно балакали й реготалися. Може тому, що оце були офіцери з Оскілкового штабу й вони не розуміли єврейської мови п'єси Якова Гордіна?

Високий офіцер з гарним обличчям — чому завжди в отаманів такі гарні обличчя? — сперся на довгу шаблюку (а по шаблюці срібло у візерунках), подивився впрост на Соню і сказав своєму сусіді:

— Гарна жидівка! Напевне, більшовичка!

Що той відповів, Шльома не почув. Та високий офіцер ударив рукою по шаблі й сказав:

— Тю, хіба я дурний таких різати? На таку красуню в мене інша зброя знайдеться!

Всі офіцери почали реготатися, аж артисти на сцені спинилися, хоч і був по п'єсі дуже трагічний момент, коли герой здирає з себе одяг, бо ввесь пропахався падлом. П'єса так і зветься „Ді невейле“ — „Падло“. Всі офіцери реготалися, повернувшись до Соні, і тоді Шльома побачив у кожного з них на рукаві мертву голову й дві кістки.

Соня не розуміла офіцерової мови, але Шльома потяг її за руку з театру.

— Соню, — сказав він, — широко дивлячись поперед себе на офіцерів, — це вони! Це вони забили Лейзера. Я знаю, це вони. Ходім, Соню, швидше.

Вони просувалися партером до виходу, а офіцери в ложі підвелися і дивились їм услід.

У Бердичеві на Білопільській вулиці є театр „Шеренціс“. У тому театрі грає трупа єврейських аматорів. Але яке діло до того театру старшинам з „Куреня Смерти“ отамана Ангела?

Старшини й козаки ходили вулицями, вдіралися в хати, вимагали грошей і золота, били, гвалтували, витягали з домів і убивали. Це все ставало жахливим тому, що коїлося не вночі, не в освячену часами годину злочинів, а серед дня, сонячного морозного дня. А найжахливіше так це те, що місто не чекало погрому, що воно вже четвертий день одпочивало тихим спокоєм, як одпочивають серпневі лани після важкої хмари: хмара грозилася, ще і як грозилася — але пронеслася.

Не пронеслася над тобою хмара, старе місто Бердичів, але вдарила громом і блискавицею, важким грядом розсипалася по всіх завулках — і падали під грядом десятки людей! І зойк передсмертного жаху підвівся аж до неба і заглушив собою грюк грядобою і грім. Бо слизький сум уже розірвав людям глотку й видирався на волю одчайдушним лементом не людини, а тварини.

Старшини й козаки ходили по домах, гвалтували й убивали — і зимове сонце грало в єврейській крові. Мороз разом з погромниками вдирався в хати, але хіба од морозу так холодно, як од руки з наганом, од руки, що в ній наган, а на ній — мертва голова з двома костями...

Сонце непорозуміло світило на червоні калюжі й на застигли людські постаті під парканами, в дверях домів, серед вулиці. Сонце немов сміялося з кумедно зігнутих постаттів, кинутих так, немов люди грали в якусь складну гру і разом, за командою застигли. Кумедні люди, навіщо вони лишаються в таких нелюдських позах? Там, де пройшов уже погром, живі люди в домах крізь шибі вікон дивилися на мертвих, щільно притулившись до вікна й боючись вийти на вулицю. Там, куди погром ще не дійшов, люди забивалися в льоху або втікали через Гнилоп'ять за Греблю, а погром їх випереджав, перепинаючи дорогу.

Реб Аврум Хуторянський з жінкою й дітьми встигли втекти аж під Шленхерівський завод на Житомирську сошу. Діда Хонона погромники витягли на вулицю, і він замерзав у власній крові під Старомиською синагогою, біля самої могили святого Дербаремдикера.

Шльома - ж... Ви, що вижили після всіх погромів, яких ще ніхто не змалював (і не скоро буде в нас такий майстер, що спроможеться змалювати), ви, що вижили, бо ховалися по льохах і горищах чи падали під ноги погромникам з благанням, — ви хіба засудите Шльома? Він живий,

Шльома, погромники дарували його життям. Але має своє життя Шльома ціною двох важливих речей:

Шльома бачив, що зробили петлюрівці з Сонею — і ми не скажемо, що саме, бо Шльома живий, працює і ми не хочемо завдавати йому болю жорстоким спомином. Ви, що на ваших очах погромники знущалися з коханих ваших, хіба ви засудите Шльома?

І був Шльома присутнім при останніх коротких блискачках життя діда Хонона. Ой, мудрий старий дід Хонон, але прийшла й на нього черга вмирати!

Діда Хонона петлюрівці кинули подихати у замерзлій калюжі з його власної крові. Чи багато вдарів мідяною кулькою нагаю, чи багато куль з нагану треба, щоб перервати столітнє життя діда Хонона? Дід Хонон умирав у калюжі власної крові.

Шльома підбіг до діда, хойно петлюрівці пішли собі геть од Староміської синагоги. Шльома схопив дідову голову і говорив в саме обличчя, а воно вже застигало від морозу й близької смерті. Шльома говорив:

— Погром, діду, погром!..

Дідові почувся докір у хлопцевих словах. Він ворухнув своєю важкою головою і намагаючися подивитися на угодниковий кейнер, на могилу біля синагоги, передав туди болісний докір.

— Дербаремдикер... — ледве чутко вимовив дід. І розумів Шльома, що не вмирати важко дідові, а важко бачити, як одним ударом Ангелового нагая знищено всю його півсторичну віру. Не тому ганебна смерть, що заподіяв її злочин погромника, а тому, що знищила вона в один момент усе, чим жив усе своє життя старий, як місто Бердичів, єврей.

Дід так і вмер з оцим докором до святого, що зрадив його віру.

Дід умер, а Шльома живе.

Зустрілися на наших сторінках несправжній святий з несправжнім ангелом — і ви бачите, що з того вийшло.

Умер дід Хонон ганебною смертю, а Шльома живе. Ганебним життям?

Нема нічого ганебного в тому, щоб лишитися живим. Може, це найпочесніше — жити для інших, працюючи для інших.

Де Шльома? Де тепер Шльома, що молодим хлопцем слухав оповідання діда Хонона, а юнаком важко згинався над шевським варстатом? Той Шльома, що від більшовика Лейзера вперше почув: не єврей він, а робітник; од більшовика Лейзера (і вже нічого таємничого нема в слові біль-шшо-вик) вперше почув слово „організація“.

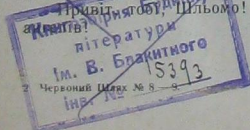
Тепер Шльома знає, що організацією, а не через святих чи ангелів можна досягти визволення тих, хто згинається над варстатом.

Де ж тепер Шльома?

Українець — секретар міської управи не пішов до Ангела, росіянин Топорков з заводу „Прогрес“ бився проти денікінців, так де ж бути євреєві Шльоми? Хіба з святим Дербаремдикером чи з сіоністом Жаботинським? Ой, хіба?

Єврей Шльома там саме, де робітник Топорков і українець — секретар, де сотні тисяч таких, як вони — і таких, як він.

Привіт тобі, Шльома! Щастя тобі на новій дорозі — без святих і ангелів!

І. МАЛОВІЧКО

ГОЛОВО, НА ПЛЕЧАХ!

Літер кілометрами
— вам!
— до вас!
вилазь вище
й лови їх,
й лови ще.
Та мене мусить
почути і так Донбас,
бо на плечах
є голова,
бо на в'язах
є головище.
Кинув у простір
почувань ніжних диск
і гукаю всіх!
Мозку огонь зову!
Бомбами днів!
метражем іскр!
— розірву сіру тишу,
тишу бронзову.
Небоягуз
з ляку не повіситься,
а лише той,
серце втекло з кого.
Хто відважний?
Вдаримо до місяця
апаратом
Ціолковського.
Хто дужий?
В метал вплети
своїєї голови
матерію.
колеться тиша,
То я,
то ти
: то сучасники
в майбутнього двері б'ють.
Я обдумано
і нарочито
в систему слів
пронхнув неологізм,
але ж не кину
й на

станках сучасности
точити
думок
квадратову різь.

Звичайно,
звичайні
звичаї

— до чорта!
Залишили
лише:

приходь, бунтівливий,
і зви чий
руки
труть підкладку кишень.

Позич! —
— Хто бідний завзяттям
його тут
на виробничих нарадах,
а я зможу, як і ви
його взять там,
бо я слюсар і 5 - го розряду.
Все гаразд!

Зберусь і піду
з вами

до димарів,
до дурень

й ціле життя
буду топити руду
покладами вугілля,
що в моїх грудях.
Виперли вперед очі —
то я й ти.
Рознесіть,
розірвіть!

— стіни їм!
вкупі нам
непохитно стояти,
щоб дотримать
генеральної лінії.
Так —
літак

чуле вухо повітря
виліта.
Земле, оформлена нами,
нам ти!
Чуйте ви, літа!
Мозок щодня виліта
кожної борозни
бризантом.
Грюкни лядою років,
машиною!
Опіть деталі
темпом новим!
тактами поршнів
креши нам —
об лоби
огонь голови.

Гниль!?
Індустріє; греми, де її
вгроблено.
вуха, вуха нам дані!
Так слухаймо
симфонію гармидерії
стереометрією
майданів.

Лети, розпач
і біль шости
частин суходолу
повсталого!
Я витримаю лінію
більшости
і на барикадах
навал огонь.

Прийду
і не буде на мені лица,
як з математики
невідомий ікс.
Наштрикну небо
на нісок оливця

і сонцем з ніжних
топитиму
віск.
Мій мозок —
практичний лектор,
як і торік,
як і позаторік.
Багнеться бути
поетом проєктів,
будівничих реакцій
каталізатором.
Кричу про машини
не як про фетиш.
Машиною
пластику мозку
Я —
гну!
Вихор трансмісії
це ті ж
штани, що взавтра
я одягну.

Кричу —
про раціональну річ,
що робить життя
змістовним.
Порожнечу грудей,
бучею стріч,
колективних стріч
заповнив.
Заберіть же плаке!
— Кажу з огидою.
Може й з нас
хто

злякається теж?
Та хіба ж
я даремно кидаю:
Донбас вежа!
Донбас —
стеж!!

М. КОЗОРИС

ЧОРНОГОРА ГОВОРИТЬ *

(продовження)

ПАНИЧ ВЛАДЗЬО НЕ ВТИХАЄ

Термін аренди коршми закінчувався в листопаді, і Дзіндзелеві треба було заздалегідь погодитись з Владзем щодо дальшої аренди. Ходив вже до його два чи три рази і все не заставав його дома. А злі язики передавали йому, що якийсь конкурент дає більше, що веде вже переговори з паничем. Жінка сказала йому, що бачила, як Владзьо вернув саме з Жабього верхом, тому він кинув все з рук і біг до двора і ніс з собою кілька пляшок вина.

— Що скажете, пане Файгер? — питає підморгуючи весело Владзьо. Що це ви там доброго принесли?

Бачив в руках у Дзіндзіля кошика, з якого виглядали блискучі зелені головки пляшок.

— Я, прошу вельможного пана, був в Мармароші¹⁾, купував дещо і попав на дуже добре вино. Я приніс вам, попробуйте, а як вам вподобатись, а воно вам повинно вподобатись, бо я його вже пробував, тоді я можу вам дуже дешево дістати.

Викладав на стіл пляшки. Владзьо взяв крайню, оглядав фірму, приглядався до сонця на краску і підсміхаючись говорив:

— Дякую, дякую, — попробуємо...

А тепер сідайте і розказуйте, як там справи.

— Які тепер справи, тепер такий поганий час, що я такого не пам'ятаю.

— Чому? — дивувався Владзьо.

— Як то чому, хіба вельможний пан не знає?

Такої грошевої кризи ще не було.

Ніхто не має грошей, навіть у купців нема.

А як нема у купців, то нема і в людей. А ви знаєте, що як у людей нема, то і в мене пусто.

Дуже поганий час.

— Ну, це вже ви, Зіндель, перебільшуєте.

Я знаю, що ваші справи не злі, виж знову п'ятнадцять пар волів дали в полонину на випас.

— Хто вам, пане, таке набрехав?.. Я п'ятнадцять пар волів? Коли б п'ятнадцять овець, це було б поправді. А п'ятнадцять пар волів?

— Та що ви, Зіндель, хіба я не знаю?

— Правда, в полонині пасуться, та хіба це мої? Це венгерські купці дали гроші, це їхні воли, я а тільки в своїй полонині їх тримаю.

— Ні, пане Зіндель, воно щось не так. Зрештою, мені байдуже, це ваша справа. А щодо грошей, то воно зараз трохи круто, це я чую...

*) Поч. див. „Ч. Ш.“ №№ 4, 5 - 6, 7.

1) Місто мадярське.

— Панові потрібно грошей?.. Я вам можу дати кілька сот, все одно вже буде нова аренда. Скажіть, скільки вам треба, а потім порахуємося.

— Про аренду ми ще балакатимемо.

— А чого нам, прошу пана, відкладати?.. Час уже недалекий. Можемо хоча б сьогодні.

— Які ваші умови? — питав не то жартом, не то серйозно Владзьо.

— Які мої умови?.. Що я маю казати... Ви пане, газда від коршми. Я гадаю, що вельможний пан щось трохи скинуть.

— А я гадаю, що ви щось накинете, — підсміхався Владзьо.

— Я додаю? Ой, прошу пана, з чого я маю додавати... Я і так вже додав. Я зробив нові двері, двоє вікон, полатав дах, печі справив... Ви знаєте, що це мене коштує?.. І які тепер гешефти, — нехай бог боронить.

— Слушайте, Зіндель, жарту на бік, будемо говорити поважно. Мені треба мати Миколів ґрунт, той, що про него я вам говорив, і тоді будемо балакати про аренду.

— Що ви, пане? Аренда кінчиться в листопаді, а де ще ґрунт?

— А ви чому досі нічого не робили?

— А пан звідки знають, що я нічого не робив? Може я що робив?

— Якось я нічого не бачу, — говорив напів сердито Владзьо.

— Не можу, я прошу пана, взяти його за горло. Ви самі знаєте, що з гуцулом так небезпечно. Він як вогонь. З ним треба легко поводити, аби він не скипів. Ніби мені надоїло голову свою носити?

— А я вам кажу, подайте його в суд, — вимагав Владзьо.

— Добре, я послухаю вас і подам. Але кінець може бути не раніше, як на другий рік весною. Ви знаєте, що гуцул буде тягнути через всі вищі суди справу, не він, а адвокат, бо адвокат хоче заробити. А поки процес скінчиться, поки до примусового продажу ґрунту, та й друге літо буде.

— Це ви самі винні, вам треба було зараз почати. Тепер вже нічого не зробиш. Лучше пізно, чим ніколи. А добровільно ви не пробували?

— Чому я не пробував?.. Я пробував. Він зразу подавався, а потім чи його яка блоха вкусила, чи що йому сталося, — він захотів десять тисяч.

— Десять тисяч, що він здурів?

— Чи я знаю, прошу пана, може він і здурів, але він не хоче більше зо мною говорити.

— Тому треба його в суд, зараз в суд. У вас є прецінь умова. Треба хлопа навчити розуму, треба навчити.

Владзьо ходив то сюди, то туди по кімнаті і горів.

Через хвилину станув перед Дзінділем, поклав йому руку на плече й говорив:

— Слушайте, Зіндель, тоді як справа буде вже в суді і як я буду бачити хід справи, тоді я буду балакати з вами про аренду.

Ви собі запам'ятайте це: я мушу мати Миколів ґрунт.

— Слухаю пана, слухаю, — кланявся покірно Дзіндізь і виходив з кімнати.

МИКОЛА ХОЧЕ ГОДИТИСЬ

Як вернувся Микола з Коломиї, він весь час ходив по старших газах і радився, як йому бути.

Старий Чемеґа, що бачив людей вже тільки на два кроки, та й що не мав вже ні одного зуба в роті, радив Миколу погодитись.

— Ти, хлопчіще, потокися, бо навіть паршива токма краща за золотий суд. Бо ти тих цісарських параграфів й адвокатських брехень не

знаєш, бо ти виріс у горах з маржиною і з смерекою, а вони там у місті змалку вчилися брехати й фаринити.

То вони тебе так обкрутують, аді, коло мізельного пальця, і ти ані пікнеш. Ти тямуй собі це...

І Микола розумів, що це правда, бо він вже трохи попробував.

Як старій Лесьо зайшов до хати. Микола розповів йому все до чиста.

— Така моя біда, дьидю, і не знаю як виплутатися.

Лесьо зрозумів, що він хоче від його допомоги, але чим він може допомогти?

— Ти видиш, Мико, дуже ти по дурному зробив... Треба було тоді радитися старих людей, як ти у керони брався. А тепер на таку велику біду та на такі паторочі ¹⁾ гляба тобі допомогти. Є в мене пара бичків по два годи, хочеш бери, продай, а решту дозич у людей, бо у мене, бігме, нема та й нема.

Але ти, як хочеш токмитися, то токмися по - людськи. Возьми двох газдів за свідків і токмися при людях. Нехай тобі дає сплату на рати хоч на рік, бо потрохи, май, лекше знайти грошей, чим всі відразу.

А ти, Мико, забіг би до Синджукового Івана та вповів йому гречне слово, бо чув - сми від людей, що він кидає поміж людей гроші на проєнти. Може тобі дасть. Скажи, що я гафую.

На другий день Микола з двома газдами йшов до Дзіндзіля.

Як вийшли до коршми, Микола просив газдів сідати і почестував їх, як годиться між газдами, а потім пішли до Дзіндзіля до алькиря й почали токмитися.

— Заплатите мені, Мико, тисячу двісті банок і буде у нас згода.

— Тисячу двісті банок? — питав здивовано Микола.

— Лишень тисячу двісті. Я і так сотню скидаю, нехай я вже страчу. Це ж чистий рахунок. Ви знаєте, скільки пил не працювало, а кожна пила десять банок. Чистий рахунок. А я ще адвокатові заплатив десять банок за скаргу.

— За яку скаргу?

— За яку скаргу?.. Я вже подав у суд. Ніби поки я мав чекати. Ні токми нема, ні грошей, доки я буду чекати?

Миколі тільки мурашки побігли по спині, бо чув, що силька затягається що раз більше. Він не міг вже спокійно думати, говорити, він починав сатаніти як той звір, якого загнали в безвихідне місце.

— А я тобі, Дзіндзілю, при людях, май, кажу, ти не дурій і не лупи з мене живцем шкіру, бо ну, ну.

Ти мені ще двісті банок не додав, бо зафаринив за якісь продукти, яких я не видів і не брав, а з пилами, то ти добре знаєш, що не моя вина.

— А що — моя? Ви, Миколо, чіпляйте собі тих людей. А я знаю вас, бо з вами токмився. А ви гадаєте, що з мене барон душу не виганяє, що бутин незакінчений? Я мав справу з газдою, а не з дитиною.

Газди глагли і Дзіндзіля і Миколу.

— Та ви не вадьтеся, бо ми прийшли тут на токму. Ти, Дзіндзілику, не сердься на Миколу, бо ти, май, знаєш, що єго серце болить. Диви, цілу зиму у бутині намерзся і ні феника не заробив, так зовсім пусто дурно, а ти ще з нього такі гроші правиш. Нехай вже не буде ні на твому ні на його, а так посередині, шістьсот банок і квіта. Та дай йому на три рати: на Покрову, на Стрітнення і на Спаса і все буде красно та файно та й мого-ричу випемо.

¹⁾ Клопіт.

Але Дзіндзіль менче тисячі двісті не хотів і чути, а про сплату ратами ані ні - ні. Скільки газди не говорили, не просили, не хотів ні банки скинути.

А Микола не міг вже стерпіти.

— Я вам, чесні газди, файно дякую, що ви мене послушали, та й що ви мені послужили. Але ви самі бачите, що він хоче мене зрабувати, і кінець. Бо йому не треба моїх грошей, йому не треба токми, йому і паничеві треба мого ґрунту, я знаю.

Як є таке цісарське право, аби у білий день від мене зрабували мій ґрунт, то нехай рабують і нехай буде суд.

Я здався на божу волю і на цісарський параграф.

Але ти, Дзіндзілю, бери собі май на саму, аби тобі той ґрунт боком не виліз, та так тобі кажу при людях, аби ти собі тьмував та аби ти не каювся.

Він тріснув так дверми, що аж шиби задрожали, а потім мовчки виходили газди.

СУД

Люди залляли рікою весь коридор. Гомін сотень голосів бив головою в сіру стелю, в закурені вікна, не міг знайти собі виходу й згори знову падав на людські голови.

А голови збилися так густо, що можна було перейти по них як по мості.

Ґуцули розпирали стіни, пріли від натовпу й задухи і галайкотіли один до другого, наче б хотіли себе перекричати.

А поміж ними увихалися купці з цілими в'язками позвів у руках.

А адвокати розгрізалися на всі боки.

Вони скоро й грубо розтискали ліктями товпу, ловили клієнтів, перешіпувалися, торгувалися, загортали гроші й сипали їх у кишені. А потім знову гнали дальше, забігали до канцелярії, ловили на ходу писарів зі справами, видирали від них справи, — вертілись, нишпорили, знову бігли дальше, знову ловили людей і загребали гроші.

А ґуцули стояли густо як смереки в лісі, витрясали з череса останню банку, втирали рукавами піт з обличчя і налягши один другому всією вагою на плечі, чекали перед дверми канцелярії, коли їх покличуть.

Між натовпом стояв і Микола з своїми свідками. Широкими плечами здержував спокійно товпу, що натискала на його, й говорив до сусіди, що не боїться нічого, бо свідки у його добрі і бізівні.

Він стоїть вже добру годину під дверми канцелярії в стиску й гомоні і все ще йому здається, що суду не буде, що Дзіндзіль прийде до його й скаже:

— Мико, а - ну потокмімся, — і вони на коридорі закінчуть справу. Жалував, що дав уже п'ятнадцять банок адвокатові, який погодився за п'ятдесят вести справу хоч би до найвищого суду.

Таку суму здер, і як не дерти, коли шкіра відстає, як тут до царинки добираються, — думав Микола.

Він слідував за Дзіндзілем, непокоївся, як він підходив ближче його, але йти самому до Дзіндзіля й просити не хотів.

— Ще му ґнутися перед ним? — не діжде... Або у мене свідків нема? — думав.

Але Дзіндзіль не підходив токмитися і час минав на дожиданні.

А старий Петро з капправими очима заспокоював Миколу:

— Ти лиш, май, Мико, не бійся. Аді, шьизник ім у печінки та в груди, хотять газду обкрутити як цвайку¹⁾. Ого, потривайте май трішки. Нехай

¹⁾ Вужевка.

свідки скажуть. Бутин ішов як дзиґарок. А кукурудзянку таку давав, що стіни масти кулешою. Хіба ми не їли і не їємо? А він ще по п'ять грейцарів за фунт рахує.

Та я у Вижилика по чотири грейцарі брав як золото, хоч паску печи. Ти тільки, Мико, здавайся на свідків.

Ге, ге, який мудрагель з Дзіндзіля.

А як десь біля дванадцятої години писар одхилив двері й крикнув: Зіндель Файгер і Микола Зеленчук,— Микола прокидався з дрімоти й жваво тиснувся до дверей, а за ним Дзіндзіль.

Микола станув з лівого боку перед перегородою.

До його нахилився з - за перегороди молодий панич і питає:

— Це ви Микола Зеленчук?

— Я, або що?

— Я буду вас заступати.

Микола дивився на його здивовано.

— Ви?.. Та я самому панові меценасові¹⁾ заплатив, тай вони самі мали заступати.

— Пан меценас заступає у другій канцелярії,— оправдував помічник.

— А ви їм скажіть, що тут не багателька²⁾, тут на тисячі йде. Та нехай йдуть самі заступати, або гроші найвернуть, бо у нас такої токми не було.

Помічник почервонів, поклав папери на столику і вийшов.

Тимчасом суддя переглянув вже справу і дав слово позивачеві.

Дзіндзілів заступник, сухий як тріска з перекривленим ротом, пояснював претенсію свого клієнта, чіплявся дрібницю, говорив цілу копу слів, розмахував руками й мовив, аж на губах слина сідала.

Він з дрібниці робив вола, поглядав грізно на Миколу і намагався зробити враження крикливою балаканиною.

А Миколі бігали мурашки по спині, і він раз-по-раз неспокійно оглядався на двері, чи не йде його адвокат. Тут, в тих чотирох стінах перед невідомими панамі, він почував себе малим, закінутим і не було ні одної людини, від якої він міг би сподіватися допомоги.

Нарешті відчинилися двері й до канцелярії вийшов Миколів адвокат. Він станув біля стола, мов мішок, з перехиленою головою і сопів важко. А до Миколі вертала відвага, бо був певний, що на крутість і брехню його заступник зуміє дати належну відповідь.

Але як суддя дав слово пізаному, Миколів адвокат, чмичаючи, цидив слова, немов би їх добував десь з якоїсь безодні, немов би дуже силювався, поки витягне їх вгору.

І хоча його аргументи були обосновані, вони виходили блідо і не робили відповідного враження.

А гуцули, що стояли в куті, перешіптувалися між собою.

— Диви, той адвокат, що стоїть за купцем, бреше так май, як голод-на котюга на припоні, а той гуцулів, то так мнягас, як коли б три дні нічо не їв. Та нехай такого адвоката шляк трафить, що даром лиш гроші править з чоловіка.

А Микола стояв весь схвильований і з нетерплячки переступав з ноги на ногу.

Він був переконаний, що його адвокат не те й не так говорить, як він би цього хотів, що він сам краще розповів би, а в додаток був лихий на його, що замало енергійно, що вже дуже делікатно відповідає на неправдиві виводи Дзіндзілевого адвоката.

¹⁾ Адвокат.

²⁾ Позов на дрібну суму.

— Та що, ці адвокати, та вони собі разом п'ють і закушують, та де він буде один другому в очі цівкати? А ніби з суду вони не підуть разом на сніданок і не будуть разом пити? Та ніби чому їм не йти, як такі гроші з людей луплять? А щоб їх та щоб їх, — сердився Микола. Він не міг довше мовчати, бо в грудях клетотіло, не давало дихати.

— Та ви, пане суддя, не слухайте того, що сказав Дзіндзіль заступник, бо це, бігме, чиста брехня, — випалив сердито Микола.

Суддя прикликав його до порядку і питав про свідків.

— А котрий у вас найкращий свідок?

— Петро, прошу ласкавого суду, Петро Гребенюк.

Писар покликав Петра Гребенюка до канцелярії.

А Петро підпірав в кутку біля дверей бартку до стіни, клав на неї крисаню, і розставляючи широко руки на боки, йшов до перегороди й кланявся низько судді.

— Як називається? — питав суддя.

— Хто, ніби я?

— Ви.

— Я Петро Гребенюк, прошу пана.

— Скільки вам років?

— Кому, ніби мені?

— Та вам, а кому ж іншому?

— Хто його знає, прошу ласкавого пана. Хіба я їх рахую?

— А все ж менш - більш скільки, шістдесят, менше, чи може більше?

Петро чухався в голову.

— То - то, що набізівно¹⁾ не можу сказати.

— А діти у вас є?

— Є, прошу пана.

— Скільки?

— П'ятеро.

— Найстаршому скільки буде?

— Та вже здається сорок.

— А ви в скільки женилися?

— Як з війська вернув, в двадцять п'ять.

— А перша дитина через скільки родилася?

— Та через рік.

— То вам шістдесят шість.

— Шістдесят шість, кажете? Може... Хіба я не маю іншої роботи та роки рахувати.

— А що ви знаєте в цій справі?

— Все, прошу ласкавого суду. Що мете писати, то буду й говорити.

— Чи має свідок присягати? — питав суддя Миколу.

— Ні, нехай так по правді говорить.

Але Дзіндзіль вимагав, щоб свідок присягав.

— А ти, Дзіндзілику, що, бога не боїшся, що мене на присягу тягнеш? Я, бігме, й так правду скажу.

Але Дзіндзіль був упертий й не хотів без присяги.

— Прошу ласкавого суду, я не буду присягати, хоч мене повішайте. Я стільки років живу, та й лише жінці присягав і цісареві при війську, а більше я не буду, хоч на шибеницю мене віддайте, — говорив Петро.

— А ти, Дзіндзілику, бачу, май, дуже розбрикався й на старість з мене посьміховиско робиш.

Але Дзіндзіль стояв на своїм.

¹⁾ Напевно.

— Ну, піднімайте три пальці вгору й повторяйте за мною, — говорив сердито суддя.

А Петро стояв як пень непорушно й дивився переляканими очима то на суддю, то на Дзінділія.

— Ви чуєте, чи ні? — кричав суддя.

— Я вам, Гребенюк, кажу, що ви мусите присягати, бо є такий цісарський параграф і кінець.

Петро зніяковів, згорбився дужче, пошкробав голову й говорив зрезигновано:

— Га, як такий цісарський параграф, то нехай діється божья воля.

Піднімав вгору три пальці й повторяв за суддею формулу присяги.

Як вивговорив останнє слово й як поклав тричі на чолі, на животі й на раменах великий хрест, обернувся з святочним виглядом до Дзінділія й говорив немов молитву читав:

— А тепер, Дзінділіку премудрий, я вже присяг, але аби ти знав, що це на тебе й на твою голову.

Хтось посміхнувся на залі, а суддя сердито наказував Петрові замовкнути.

А Петро відступив на два кроки від перегороди і стояв готовий, як коли б мав іти на смерть.

— Скажіть, ви робили в бутині разом з Миколою? — питав суддя.

— Я робив, прошу пана, але Микола не робив, бо він був кероном.

— Все одно, значить ви були з ним разом.

— Бути був, прошу пана, але то не все одно, бо як під присягою, то треба так на волосок все ретельно говорити, як було.

— А ви при токмі були?

— При токмі?

— Еге.

— Ні, прошу ласкавого суду, при токмі я не був, бо я не барашівник; і мені не треба пхатися до чужих інтересів.

— То ви не знаєте, як вони токмились?

— Що не знаю, то не знаю.

— Добре, а скажіть, ви знаєте, скільки Микола мав дати Зіндзелеві пил у бутин?

— Чув між людьми, що двадцять п'ять, але набізівно не знаю.

— А скільки працювало в бутині, чи двадцять п'ять, чи менше?

— Менше.

— Чи кожного дня однаково? Чи одного дня одна кількість, а другого друга?

— Всіляко бувало.

— А ви не можете сказати, скільки за весь час бракувало пил?

Петро посміхався поблажливо.

— Також запитали. Та ніби у мене не було іншої роботи й кожного дня рахувати скільки пил робить? Мені байдуже, бо це не моя голова. Але бувало, що люди не виходили. От як Миколі гроші вкрали і він не розплатився, тоді три чи чотири пили покинули роботу. Ба не знаю акуратно скільки. Чуй, Мико, скільки, тоді пішло, га?.. звертався до пізаного.

— Та ви не питаєте Миколу, ми хочемо знати, що ви знаєте, а Микола за себе скаже, — перебив йому суддя.

— Та нехай каже, а я чого не знаю, того не знаю.

— А як з віктуалами¹⁾? Зіндель давав вам?

¹⁾ Харчі.

— Ой давав нам, аби йому було таке добро, як ті віктуали. Таку давав кукурудзянку, що тільки чир¹⁾ можна було варити, а кулеші ні, бо була як клейстер.

— Погані, кажете?

— Ба, чи не погані, ще які...

— А по скільки рахував?

— Чув я, що за кукурудзянку по п'ять грейцарів, а я, бігме, в Жабю брав по чотири як золото. Та то як гори горами, я не тьмую такої ціни.

— А кільки Микола набрав, знаєте?

— Цього не скажу. Я знаю, що я собі на Миколів рахунок узяв додому перший раз чи п'ятнадцять чи двадцять фунтів, уже не тьмую, а другий раз тридцять. Але газдиня мене мало з хати не вигнала, бо кулешіра²⁾ не могла відмити від того клейстру.

— А скільки інші брали додому, знаєте?

— Пам'ятаю, що Іван Дземюків брав щось разом зі мною, Петро Цімюків й Ілько Петрійчук, але аби ви мене різали, то не скажу скільки.

— Ну, а так менче більше по десять, чи по двадцять фунтів?

— Що як би без присяги, то може вповів би менче - більше. Але тут прошу ласкавого суду, присяга, тут справа за душу, то треба так рихтельно як на вазі, то яке тут може бути менче - більше.

Та коби я був письменний. А то пишкка яка дурна, яка мипіпка, а я її у пальці не візьму та й не знаю, що з нею діяти.

Показував мозолисті руки, мов гудзувате суччя і не міг пальців до купи стулити.

— А косяю і сокирою то я, май, годно тягну як бричем³⁾. Бо піп читає книжку, май, у церкві, а Дзіндзіль у суботу дома, то у них десь такі мозолі в голові та й вони все акуратно знають та тьмують,— а я що? Темний та дурний... Або не так?

— А ви знаєте, Петре, скільки треба було вирубати?

— Та ніби знаю.

— І що, все вирубали?

— Де там. Лишилося.

— А багато?

— А я міряв?

— А так приблизно, півморга, мург, два?

— Як би я міряв. А як я не міряв, то не скажу, бо я не геометра, та й не схочу брати гріха на душу.

— А що ви ще знаєте?

— Та нічого більше.

А підчас того, як суддя випитував, адвокати стояли так нетерпеливо, як гонча собака, коли мисливець тримає в руках добичу, а вона жде, очі видивлює, коли він кине цю добичу на землю, щоб вона могла ще хоч раз схватити її за шию і потермосити в зубах.

От так вони після судді кинулись з різними запитаннями. Хотіли конче витрясти з свідка те, що для кожного з них було потрібно, але всі їхні змагання були даремні, бо Петро відбивався все тою самою фразою: „Або я знаю“.

Поті суддя диктував писареві протокола, перечитував свідкові в голос і питав чи правильно записано.

Петро казав, що правильно і дрожачою рукою малював під протоколом кривого хреста замість підпису.

¹⁾ Рідка лемішка,

²⁾ Горщик.

³⁾ Бритва.

А потім приходили інші Миколові свідки, але для з'ясування справи вони нічого не давали і повторяли менче більше те, що Петро.

Для Миколового адвоката було ясно, що від свідків він нічого в свою користь не добуде, бо напевно вони нічого не стверджують. Але з другого боку відмовитися від свідків і покінчити справу сьогодні він не хотів, бо знав, що в очах Миколи і присутньої аудиторії це понизило б його авторитет. Він знав, що все одно Дзіндзіль справу виграс, але здаватися зразу не було в його інтересі. Йому оставалось одно: звернути увагу суду на те, що продукти були лихі та що позовник рахував більшу ціну, чим нормальна, а далі бити на те, щоб умовлене відшкодування було знижене. Але це належало вже до правних висновків перед закриттям розправи.

А тепер він за всяку ціну намагався, щоб слухання справи відкладено й питав Миколу, чи має ще яких свідків.

А Микола диктував їх більш десятка, хоча знав, що йому прийдеться платити їм дорожні кошти.

— Аби я мав останню рубашку з себе скинути, то не дамся тобі, Дзіндзілю, аби ти знав,— говорив Микола, як вийшов на коридор.

— Я півсела поставлю за свідка, який ти фаринник.

Але Дзіндзіль не ображався. Він посміхався впевнено й говорив спокійно:

— Як ви, Миколо, хочете, аби я ще раз прийшов до суду, я прийду. Чому ні? Ніби я з вами прийшов сваритися?

А Микола не слухав вже його й кричав на коридорі, що він не дасться, бігме, не дасться.

ВЛАДЗЕВЕ СЛОВО

Параска, хоча не мала серця до Миколи, але їй жалко було його, бо бачила, що він хотів би повернути все на добре, та не знав, як це зробити. До коршми не ходив, не вадився і до газдівства потроху брався, але вічно ходив як зачемеричений. Та й їй теж не гаразд було. Зима надходила, треба було і теплої людини, а тут який грейцар покажеться в хаті, та все на суди та на адвокати. Такий скрут у хаті, що раз.

Та й не знати, що ще з цього буде, чи не на пусто всі ці кошти пливають як вода.

А в хаті вічно так, як коли б та вечірня мрич з верхів та сплила через вікна й двері у хату і заступила все світло і не можна її вигнати.

Параска вже і дьидю просила і до вуйка Йосипа ходила, а він їй так вповів, що не знала, куди діватися.

— Ти,— каже,— дівко, не побивайся, бо з того жадного інтересу не буде... Хто йому дасть грошей? Якби був людський газда, то може хто й повірив би йому та й позичив. Та коли він такий як той вітер. Гроші дай, а потому ще по судах ходи та по терметах. Та що, я буду його терметувати та гіцкувати¹⁾, аби свою истинну²⁾ відібрав. Якби ще сотню — дві, а тут гальман грошей треба, а звідки він їх віддасть? Та то треба би три - чотири пари добрих биків виганяти на два годи в полонину, аби такі гроші роздобути.

А твій дьидя, звідки грошей візьме, бо ти кажеш, що він буде гафтувати. Та твій дьидю газда порядний, що й казати, але йому вже тудя дорoga і він ні в бутині, ні з дарабами не піде, аби банку заробити. Він вже тільки так, аби глипів. Та нехай він сам собі якось дорятунок дає, бо він ще молодий і дужий за чотирох волів...

¹⁾ Примусово спродувати майно.

²⁾ Капітал.

Пішла від вуйка з нічим і не знала вже до кого йти і просити.

Пригадала, що дьидя казав їй, немов то Владзьо має якусь пізму на Миколу, та й сам Микола казав їй, що панич гострить зуби на ґрунт.

— А якби так піти до панича і попросити.

Зразу думка ця викликала в серці якийсь страх, неспокій. Але не могла одігнати її, бо бачила, що рятунку нема, що тільки один Владзьо міг би вговорити Дзіндізля.

Думала над тим, як це зробити, де переймити панича.

Не раз виходила на плай, чекала, виглядала, може випадково надійде. Він не раз проходив цим плаєм.

Але даром час тратила.

Рішила, що треба буде зійти вниз. Боялася, що хтось побачить, що дізнається Микола і подумає щось погане. Довго билася з думками.

А як в суботу Микола пішов в полонину забирати скором, бо недовго вже було маржині там літувати, вона в неділю лишила Петриху біля дитини, а сама вбрала святочну лудину і пішла до церкви.

Як після утрені егомость став на службу, вийшла з церкви, пішла на цвинтар, бо звідти було видно панське подвір'я.

Бачила, що слуги з двора йшли в церкву, що на подвір'ю втихло, що стояла порожня бричка. Мабуť він тепер сам, можна би забігти, щоб ніхто не бачив.

Але думка про зустріч з Владзем насувала спогади про минуле, про все те, що вона так дуже хотіла забути. Вона знала, що вона не задля Миколи хоче це зробити, бо коли - б вона сама була, то нехай би все хоч і пропадом пішло. Але для Штефанка треба дьиді - ґазди, такого, щоб вмів дати йому лад і вивести в люди і вона була певна, що як ґрунт піде на марне, то з Миколою може всяко бути.

Тому вона відважилася, зійшла на шлях і обережно, як лис, що підкрадається до курника, підходила до двора.

Кинула миттю оком по подвір'ю, на шлях, — не було нікого і вона швидко повернула у панську фіртку.

Владзьо дивився здивовано на Параску. Не надіявся, щоб вона коли небудь прийшла. Повеселішав і сміючись говорив:

— А що заскучала? — хотів її обняти.

Але вона сухо здержала його руку.

А Владзьо не зводив з неї очей, ніздрі роздувались, бо кров гарячіше стукала в жилла.

Він давно вже не бачив Параски, взагалі викреслив вже її з реєстру своїх любасок. А тепер він дорікав сам собі, що зробив велику помилку.

Параска йому тепер більш подобалась, чим колись. За час проживання у батька вона поповніла, очі налялись блеском, у неї було те неокреслене жіноче, що не дозволяє мужчині пройти мимо байдуже.

І у Владзя давні бажання раптом віджили з новою силою. Тепер була у його одна думка, взяти її.

— А ви, паничу, не гнівайтеся, що я до вас прийшла.

А він реготався голосно і скалив білі зуби з під плеканих вусів.

— От раз повіла... Я зовсім не гніваюся, я навпаки радий, що ти прийшла. Сідай, Пара, щоб з тобою добро сідало у мене. Може вип'ємо за зустріч. Йшов до шафи по пляшку.

Але Параска відмовлялась, що не п'є, що вона тільки на хвилину з великою просьбою.

— А як поживаєш з твоїм Миколою? — питав з іронією.

Параска заміялася. Їй не хотілося говорити з ним про своє домашнє життя. Це був її боляк, якого вона не хотіла дотикатися, якого не хотіла

одкривати перед чужими. А найгірше вона боялася, щоб Владзьо не спитав про Штефанка та не поставив такого запитання, яке вона всією силою одганяє від себе з того моменту, коли почула нове життя в собі.

Але він не питав, він не мав часу для цього, бо його думка була занята виключно Парашиним тілом, її твердими грудьми, заокругленими стегнами.

— Я до вас, паничу, прийшла, аби ви мені зробили ласку.

— Та я тобі, Пара, можу зробити ласки, скільки сама захочеш.

— Добре вам, паничу, жартувати, а мені не до цього. Коли б ви знали, як мені гірко.

На серці у неї робилось боляче - м'ягко, на сльози збирало, але вона не хотіла ними світити перед Владзем і здержувала всією силою.

— Дуже, паничу, Дзіндзіль на нас напосівся, так напосівся, що гляба вже видержати.

— На кого, на тебе? — питає сміючись.

— Та ніби не на мене, але на могого газду. Аді, терметує і терметує й хто знає, що ще буде.

І я прийшла, паничу, просити вас, щоби ви його вговорили, щоб він дав нам спокійно дихати, бо я знаю, що він вас послухає і більш нікого.

Та так вас уже файно і делікатно прошу, як рідного дьидю, аби ви зробили нам таку ласку.

А Владзьо сміявся...

— Ти гарно мене просиш, як рідного дьидю... Що я тобі такий вже непотрібний, як дьидя? Коли б ти мене трохи інакше просила, то може я й послухав би.

Ловив її обома руками за плечі й тягнув до себе. Але вона крутнулася, одійшла на бік і чекала на його відповідь.

— Бачиш, Пара, яка ти лиха... Ти хочеш від мене ласки, а мені не хочеш ні крихітки її дати.

Підходив ближче, а очі горіли.

— Ой, паничу, а може колись я робила вам ласку, а сьогодні прийшла до вас просити і ви майте хоч крихітку милости наді мною...

Я не хочу, аби Дзіндзіль дурничку нам зробив, ми заплатимо потроха, але нехай не виганяє з нас душу.

А панич був знова біля неї і тримав її за руку.

Параска опустила очі на долівку, і помітно приблідла.

— А як я тобі це зроблю, тоді що?..

Параска підняла вгору очі і дивилася з надією на панича...

— А як зроблю?.. Але ти не будь така тверда, така вперта... Знаєш, Пара, — ласку за ласку.

Ну?..

Обняв її і пригорнув до себе.

Параска зіваля, в руках не було сили, ні опору.

А він обнімав її гарячіше, палив очима і тягнув за собою...

Параска стояла біля дверей, а панич намовляв її:

— Та ти кинь того свого дурного Миколу. Пощо він тобі. Ти в мене панєю будеш, хочеш, будеш за ключницю, а хочеш, так собі жити будеш. Добро тобі буде... Чуєш, Пара?..

А вона стояла з потухлими очима.

— Лишіть це, паничу, ви знайдете собі без мене... Я вас тільки прошу, не забудьте з Дзіндзілем...

— Та що тобі той Дзіндзіль? Для тебе краще, скоріше розріжешся...

— Ой не говоріть мені так, паничу, не говоріть, бо ви мені обіцяли.

— Та я обіцяв і буду з ними говорити, але ти знаєш, що він газда до своїх грошей і я не можу його силувати.

А ти, Пара, приходь, поговоримо ще...

Але вона не чула вже останніх його слів, бо в голові дзвонили їй якісь страшні дзвони, що все заглушували.

Тільки серце билось скоро й тривожно.

Перебігла через подвір'я з опущеною головою. Не йшла на шлях, тільки по - за стайні і зразу на стежку у верх.

У неї була тепер одна болюча, образлива свідомість: панич обдурив її.

Як смереки обступили її довкола, як чула, що довкола пуста й нема людського ока, не могла довше вдержати сліз і закрила рукавом очі.

У ГОСТЯХ

На полонинах сріблилися вже осінні морози, а внизу берези капали золотом. Осінь була вже пізна, одна з тих гарних, погідних, гірських, що в полудне під берегом сонце ще петек з чоловіка здіймає, а вечер просить кожуха, бо Чорногора холодом дує.

Маржина блукала вже низами, а полонина вже замовкла. Скинула з себе все життя, все гуцульське багатство, — маржину і замовкла, заніміла аж до другого Юра. Була неділя з полудня і Микола з Параскою йшли на річчіння до Парасчиної подруги Івки, що була за Зеленчуковим Іваном. Уродився у неї хлопець такий пухнатий і білий, як будз й Іван просив їх на річчіння, аби набізівно прийшли.

Микола йшов напереді і ніс у пазусі око горівки, а Параска здоганяла його, бо несла на руках Штефанка.

Як доходили до Зеленчуків, то сонце сіло вже на кічиру¹⁾, а з Іванової хати через невеличкі вікна виривалася на верхи гомінка розмова вже нетверезих гостей.

В невеликій кімнаті було битком людей на лавах. Стариня його й її, кривні, сусіди стиснулися туго плече в плече, що тяжко було повернути руку, щоб прийняти чарку чи сягнути на стіл за будженичкою з капустою, що забила кімнату запахом шквареного товщу і часнику. Газди й газдині ще стискалися, робили місце Миколі і Парасці.

А Параска з дитиною відразу направилася до Івки, приговорювала біля неї, клала щось завинуте в папері, а потім розкутала Штефанка і поклати в ногах у Івки.

Микола відразу встряг в гущу газдівських голів, а Іван наливав йому і просив контентуватися чим є.

В міру того, як пляшки випорожнювались, балачки робилися що раз голосніші, деякі газди вже прижмурювали очі й тоді тільки, як чарка торкнулась їхньої руки, бо сусід передавав чергу, підіймали вгору голову, пролуплювали важкі повіки на хвилину, викиляли порцію, пхали напомацки руку у миску за закускою, розгублювали її з пальців по столі і знову прищували очі і гомоніли так голосно, немов би хотіли все товариство перекричати. А Івчина неня з трудом протискалася поміж людських плечей та клала на стіл що раз нові миски з бжею й просила гечно чесних газдів і газдинь, щоби гостились і не марикували собі та щоб були вибачні. А люди дякували файно, вичищували миску за мискою і з'їдали груди хліба. А Іван теж припрошував, хоча ледво держався на ногах, бо хотів, щоб всі були вдоволені, бо це перше у него річчіння та й перший легіник.

¹⁾ Острроверха гора.

А Микола старався наздігнати газдів. Останніми часами він рідше зустрічався з чаркою і тепер в чаді трунку, в шумі людських криків згадав колишні буйні часи і кров заграла Черемошем у жилах.

— А як там, Миколо, твій процес з Дзіндзілем? — питав хтось з гурту.

— А як... Нехай його шляк трафить... Він гадає, що я дам йому попусту, що він з мене буде лифу дерти. Ой, бігме, що ні.

— А я чув, що він виграв справу, — говорив хтось другий.

— Виграв? — обурювався Микола... Не діжде він. Та я всі суди сходжу, до самого Відня, до цісаря піду. Бо він тут знається з усіма суддями та адвокатами та й усі йдуть йому на руку.

Наш суд присудив, щоб я заплатив йому вісімсот п'ятдесят банок і кошта, але він їх тоді буде видіти, коли я свого небіщика дьдюю.

Як тільки прийдуть вироки, казав мені адвокат, що буде писати апеляцію до самого найвищого суду. Витративсь я стільки, аби я мав ще останню маржинку продати, не дамся. Бо я здався вже на цісарський параграф і не дам себе грабувати.

Він гримав кулаком в стіл, а очі блищали вовком.

В той час одчинилися двері і до кімнати ввійшла Явдоха. Усміхнена, повновіда, в святочній лудині, з великими блескучими пацерками на шії, з паличкою в руці. Зійшла як повнолиций блискучий місяць.

Виталася з газдинями й газдами усміхаючись і облесливо, а до Івки щебетала так масно й солодко, як коли б вона була її найрідніша та найдорожча на світі.

— Та щоб, Івко сестричко, ти подужала скоро та аби путерії набрала, та аби викохала свого Михайлика, аби з його виріс легінь на все село на всю верховину. Ой бо ж дитинка у тебе, йик чічка, йик самий цукерок¹⁾.

— А це чий такий флекив²⁾? — питала Івку й показувала на Штефанка.

— Та Парашин.

— Ей, Пара, голубочко, це твоє таке? — питала, кривлячи зневажливо губи.

Параска підійшла до дитини, немов хотіла заступити її перед лихими очима.

— Що, боїшся, аби не віркла?.. Не бійся, Парасочко, не бійся такого туршука³⁾ нічо не чепиться.

Параска зблідла й затиснула кулаки.

Але Явдоха одступилася від неї і реготалася їдким сміхом.

— Миколайку, чуй, Миколайку, то ти собі такого зассаного легіня ховаш? Бодай ти здоров здіждав. Годного легіня маєш, зовсім до Владзя подібн.

— Та й не було у того панича чи більше часу чи путерії, аби хоч людоного бахура був спорядив.

Різкий ляск в лице схолихнув п'яне товариство.

Явдоха скрикнула й кинулась на Параску, але газди вже їх розділили й не пускали.

— Я тобі, суко, очі видеру, — кричала божевільно Параска й виривалася з рук газдів. А Микола сидів за столом, дивився то на Параску то на Явдоху і іржав п'яним, безглуздим сміхом. А потім пішла до дитини, закутала наскоро, одягнулася і без будьтє здорові вийшла з хати.

¹⁾ Цукерок.

²⁾ Хлопець.

³⁾ Паршивець, недорода.

А Потьикова Марічка, що колись була першою дівкою, а тепер говорила хриплим, грубим голосом і зав'язувала ніс платком, бо її точила вже франца і на носі була вже ямка з червоним струпом, що луштився місцями, а з рота від неї несло гнилою котюгою, казала Явдосі:

— А ти, дівонько, держи писок, а то, видиш, за писок та в писок, бо тобі дитина май нічого на винна.

Але Явдоха пропустила ці слова, немов їх зовсім не чула, і примістившись біля Миколи, наливала чарку, пила до його й реготалася на цілу хату.

Коло півночі гості почали розходитися.

Іван ледве держався на ногах, обіймав газдів і дякував, що не погордували й зайшли, а чельдів цілувалася й прощалася, як коли б через хвилину мала кожна з них вмерти і вже ніколи не побачитися.

Микола виходив з Явдохою. Ймилися за руки і хитаючись тягнули одно другого, то в той то в інший бік.

Як одійшли далеко від хати й як не чути було вже людського гомону, Явдоха сказала до Миколи:

— Але - ж ти, Мико, онуча раз онуча. Взяла тебе жінка за чуба та й крутить та й гинцує, а ти дурний данцуєш¹⁾ коло неї й чужого байстрюка пантруєш. Та нехай такого газду шляк трафить, що ним жінка орудує.

— А ти, Явдо, припри собі свою губу, не сердь мене.

— А мені такої не хочеться, бо ти дурний як замотиличина вівця. Бо ти кажеш, що Дзіндзіль хоче з тебе ґрунт зрабувати, а я тобі кажу, що ні, що ти дурний.

Микола сіпнув її за руку, мало не вирвав і кричав:

— Як ти маєш мені май що вповісти, то говори полюдськи і посумлінному, а то тямуй собі і не дуркай мені, бо я тебе дуркну, то кісток своїх не позбираєш.

— Та ти, Миколайку, не вадься, бо мене серце за тебе болить. А твій ґрунт не Дзіндзіль від тебе відбирає, а панич. А знаєш для кого відбирає?..

— Для кого? — питав Микола і кліпав паними очима.

— А для кого, як не для свого байстрюка, того твого туршукуватого Штефанка?

— Як? — ревів Микола.

— А так, щоб ти знав, та щоб ти свій Парасоччі руки ослутив, аби вона не зніюувалась з паничем. Бо як ти ходив у полонину, то вона до панича штрикнула²⁾. Люди в церкві богу моляться, а вона припишилася як пава й до панича полежать пішла. І там вони радилися, якби той ґрунт від тебе відібрати та як би на того байстрюка записати, аби він мав свою пайку, бо ти ще годен з десятеро сплодити, а воно панське, то аби йому добре було...

Микола немов сразу протверезів, стискав обома руками Явдоху за рамена, аж в кістках щось хрупотіло й питав:

— Явдо, ба чи вере ти вправду вповіла? Божися, що правду, а то з тебе душу випущу.

— Миколайку, бігме, що правда, аби я так щасливо діждалась святого Миколи та Різдва, то нехай тут підо мною земля провалиться, як тобі истинну правду кажу, бо говорила мені Лисавета з двора, що чула як все за ґрунт і за ґрунт говорили, а потім ще закусили собі разом тим, що треба.

Микола стояв на одному місці як вкопаний.

¹⁾ Танцюєш.

²⁾ Скочила.

- Мико, та ходи, сарако, ти що? Ходи,— тягнула його.
А він підняв бартку вгору й кричав так, що фой дрижали:
— А щоб мене так ясна смага побила, що тому байстриюкові голову врубав. Бігме, як курці.
— А я тобі, Миколайку, говорила та й казала, нажени ти тоту фльондру, та возьми собі газдиню, щоб і тобі й твоєї хаті порядок давала, а то пропадеш, як сніг на Юра.
— Тривай, Явдошко, тривай, ой дам я їй, ой дам, та так дам, що буде аус і кінець. А тепер кажу тобі, Явдо, ходи до мене, будеш мені газдинею. тільки, як будеш бігати за легінями як сука, то вб'ю, бігме, вб'ю.
Явдоха ловила його руками за шию, нагинала його голову до себе, цілувала в холодне обличчя й казала:
— Ото раз мудре слово вповів ти, Миколайку, та й му тебе слухати та й сокотити як газду. А тепер ходи до мене, бо Митро повівся до Кра-снонлі й мені самій холодно спати.
Брала його під руку й тягнула за собою. А Микола йшов з опущеною головою й безупинно грозив:
— Ой, покажу, раз їй покажу.

ЇЯ ТУТ ГАЗДИНЯ

- Микола прийшов додому вже ранком. Стоїть посеред хати в крисані, не роздягається, а очі горять як у вовка.
— А тобі що, Мико? — питала Параска.
— Ти моя, газдине, пишна та делікатна, ти паничева фльондро, питаєш мене, що зі мною? А я тобі, май, раз на все скажу що:
— Забирайся мені з хати з твоїм байстриюком, а то голову йому скручу. Параска збігла й дрижала на цілому тілі.
Була готова кинутися, коли б він підійшов до дитини.
Але Микола був вже тверезий і морозний ранок заохолодив кров.
— Ти чула, що я сказав?
— Ти, Мико, не казися і не чіпайся як щьизник болота, бо йик тобі тоді тота сука щось набрехала, то ти маєш мати свій розум.
— Ото я маю свій розум та й кажу тобі. Чуєш?
Крикнув так, що дитина зі сну схопилась і заплакала.
Параска заспокоювала дитину.
— А ти мені кажи, газдине моя паршива, ба ци вере ти не заходила до панича, як я був в полонині?
Параска не сподівалася такого запитання. Вона розгубилася й чула, що ноги дрожать під нею.
Микола кинув крисаню на стіл, фарнув барткою так на лаву, що аж шибки задзвеніли й питав:
— А що вере я правду кажу? — говори, котого. Ой, говори, аби я тобі твого рота не розкривав, бо як я розкрию, то, бігме, не зачиниш. А за ґрунт змовлялася з паничем, аби на твого байстриюка переписати?
Параска скипіла. Вона розуміла, що Явдоха Миколі набрехала, що роздратувала його як голодного вовка й напустила на неї. Вона знала Миколу такого швидкого як полонинський вітер і знала, що тяжко його переконати. Але це все була брехня і це давало їй силу стати з ним віч на віч.
— Ти, Мико, лягай спати та виспись, а потім мемо балакати, бо мені твого ґрунту не треба та й твоєї дитині, поки ти дужий та по світі ходиш.
— Та ти сказися з тою твоєю дитиною й не говори мені, що вона моя.
— Ой, бігме, твоя, аби я так світ та й сонце бачила.

Вкладала в слова всю силу матерньої любови, бо хотіла його переконати й заспокоїти.

А до Владзя я ходила, просила, щоб вговорив Дзіндзіля, аби дав нам спокій з своїми терментами.

— Ой, Пара, брешеш як тота котюга о півночі. Бо як тобі мене так дуже жаль, то чому ти не йшла тоді, як я був дома, чому ти мені не вповіла та й не зволялася.

Параска мовчала. Їй тяжко було говорити про свої побоювання, про болючі спомини колишнього, хотілося самій перенести те все, замкнути в собі. Вона бачила, що Микола все одно їй не вірить. В цій хвили вона горіла тільки безмежною зненавистю до тої своєї противниці, що наступала їй на горло.

— А перед тим, чим ти мала склукатися з паничем, як ті котюги на тічні, то ти мене зволялася? — кричав, підступаючи з кулаками.

Але Параска вже не зважала на його. Вона чула, що на неї котиться скала, що вже летить, що задержати її вона не всилі, що тут все одно, або або і вона кинулась вовчицею.

— А ти мене зволявся, як лягав спати з Явдохою, зволявся? А то ти мене на рахунок береш, а сам як бугай ганяєш по чужих жінках. Уже ти змовився з тою публічною і мені дихати не даєш, шляк би вас обоє витрафив.

Ти мені кажеш, аби я з хати забиралась, бо певно хочеш собі свою любаску привести?

— Таки хочу й приведу, бігме приведу, — грозив Микола.

— А я тобі кажу, що я з хати нікуди не піду. Ти мене від дьиді забрав, чи ні? Я в тебе не просилася. Тьимуєш, як дьидя говорив мені: вернешся знову Пара. — А я вповіла йому, що не вернуся. І я такої не вернуся, бо це моя хата.

І я кажу тобі, а ти передай тій фльондрі, що як мені стане на мій поріг, то аді, — брала сокиру з-під лави, — голову як череп розрубаю. Аби тобі собі тьимував.

Микола скипів, кинувся до Параски, виривав їй з рук сокиру.

— Пусти, бо цюлонокки обрубую, чуєш, паничева любаска? — кричав і рвонув за сокиру.

До хати ввійшов сусіда. Замітили його аж тоді, як він стояв вже біля порога.

— А ти, Миколайку, чого вадишся вже в понеділок зраня?..

— А нема холери на цю паршиву чельдину, — оправдувався Микола.

А Параска йшла заспокоювати дитину, що верещала на цілу хату.

ІДЕ

Цього року зима раптом спала на гори. Ще сонце світило тепло, де-не-де ще лист теліпався на деревині, а тут тобі в ночі десь взявся холодний вітер, завив, загудів по горбах, скотив з верхів хмари як чорна сірчана, собаки втікали з призьби й ховалися по закамарках, а як люди повставали рано, то гори були такі білі, як коли б газдиня новою скатертю стола накрила.

А темні гаджуги з білими чубами стояли як закам'янілі й дивилися на біле море.

Параска була дома сама. Вже другий тиждень минав від того часу, як Микола казав їй забиратися з хати, але Явдоха не приходила. Чи Микола передав їй Парашині погрози, чи були якісь інші перешкоди, чи може Явдоха взагалі не хотіла, — Параска цього не знала. Вона потрохи

заспокоювалася і думала, що знову втихне в хаті і життя піде звичайним шляхом.

Микола останніми часами рідко бував дома. Ходив до адвоката, бігав кудись, не то роботи шукав. Вона не питала його, а він з нею не говорив, от - так як коли - б зацікавив.

Думала, коли - б забігти до дьиді та випросити яку банку, бо й постоїв треба було та й кукурудзяної муки тільки ще на день - два.

Збиралася йти викістати з під маржини, брала петек, що лежав на лаві і ненароком глянула у вікно:

— Це що? — протирила очі... Це що? Микола?.. Він іде з Явдохою?

— Він несе одні бесаги на плечах, а вона другі і йдуть сюди до хати?

Заломила руки й кинула оком по хаті.

— Пороги, на те вас мені ставили, аби шельма через вас ходила? Та й ви стерпите, видержите таку кару, такий гріх? — голосила Параска.

— Хато моя, темна та чорна, пекло моє, пекло, бодай ти була запалася, затрясла, нім'я прийшла до тебе. Щоб тебе була смага спалила, нім'я лягла з ним на цю погану піч... Бодай, бодай!.. Усе пропало, аді кінець іде та й годі.

Дивилася знову в вікно.

— Аді, вже недалеко... Вже іде моя смерть, моя загибель. Веде її той, що колись присягався мені, що клявся мені, що люблю тебе як свою душу. Аді, ще годинку¹⁾ і все пропало...

Взяла дитину на руки.

— Дитинко, синку мій дорогий, аді дьидя смерть веде у хату... Видиш? Показувала пальцем у вікно.

— Видиш, рідний дьидя.

Дитина скривилась, заплакала.

— Боїшся?.. Тихо, Штефанку, тихо, дитино. Ти не бійся, бо я му тебе боронити, поки в мене путері²⁾ стане. Тихо.

Посадила на лаві й поцілувала.

— Ні, Штефанку, вона тут не буде... Це наша хата і наше право. Для двох тут місця нема. Або я, або вона. Аби згинуті, — не пушу.

Заклямкувала двері і стояла з затисненими кулаками.

Хтось сіпнув за двері.

— Одчини! — ревів Микола і гатив кулаком в двері.

Параска стояла мовчки і вся дрижала.

Микола рвонув двері з усієї сили й клямка вискочила.

Відчинились двері, Микола з Явдохою війшли в кімнату.

— Мой, Пара, видиш, то моя любаска. Аби ти їй годила та й шанувала, а ні, то зуби геть виб'ю. Чула?

— Мико, геть мені звідци з нею. То моя хата, чуєш, моя! Геть!... А ти, жінко, забирайся мені, як тобі голови своєї шкода.

Дивилась одна на другу. Явдоха зареготалася, хоче йти в хату. Параска спалахнула вогнем і кинулася на неї.

— А то тобі чужий газда, а то тобі чужа хата, а то тобі моя доля гірка та темна!..

Била по голові, по грудях, по лиці... де попало. Явдоха скрикнула не своїм голосом і кинулася на Параску. Бесаги впали на землю, а вони счепилися разом, попадали на землю і вилися як галиці.

Параска держала Явдоху одною рукою за волосся, а другою біла, дряпала. А потім піднялася і тягнула за волосся черз поріг до сіней.

¹⁾ Хвилину.

²⁾ Сили.

Микола стояв мов остовпільний з другими бесагами на плечах, бо був певний, що Явдоха дасть собі сама раду. А тепер він гепнув бесагами до землі й замахнувся кулаком:

— Пара, пусти, бо смерть, диви, амінь тобі тут буде!.. Чуєш?

Зловив за руку, хотів вирвати з волосся.

Але Параска вкусила його за руку й тягнула даліше.

— Не пускаєш? Тривай, пальці обітну, аді.

Витягнув ніж з череса і чахнув по пальцях, а кров сплила на волосся.

Параска скрикнула.

— Видиш, що пустила, а що я казав?.. Мой!..

Бив кулаком по голові, по спині.

Явдоха зірвалася й собі. А Параска лежала на порозі й ревіла.

Микола витрутив її до сіней і замкнув двері.

— А нехай її. От холера тяжка!..

Сопів, обтирав кров з руки. А Явдоха поправляла розхрістане волосся, оглядала подерту сорочку і рваним рукавом стирала кров з обличчя.

— Файно, Миколайку, ти мене вирихтував, коли б була знала!..

— Явдо, ба чи я знав, та чи гадав, що така холера.

А двері тріщали від Паращивих кулаків.

— Явдо, чуй, Явдо, а ти, май, не сердься.

Обнімав її, брав на руки і висаджував на піч і сам поліз за нею.

В хаті верещала переякана дитина, а в хоромах заводила мати й гатила кулаками в двері.

НА ОСТАННІЙ РАХУНОК

Микола дістав письмо від адвоката про те, що вищий суд затвердив вирок першої інстанції.

Як в громадській канцелярії писар прочитав Миколі це письмо, Микола тільки скрикнув:

— Аді, так і заїла мене та шельма з своїм паничем.

Радився людей, що йому робити, але кожний тільки руками розкладав.

— Треба йти до адвоката на останній рахунок. П'ятдесят банок від мене взяв, обіцяв виграти справу, а тепер що?

Вишпортував з череса останній грейцар й вибирався до адвоката.

— А як нам тепер бути, прошу пана? — питав прийшовши в канцелярію.

— Я уконтетував вас, заплатив всі гроші, п'ятдесят банок пішло, як в батіг тріснув, але мені з того тільки хісна, як коли - б мені хто в кешенню плюнув.

— Що ж, я не бог і наперед знати не можу?

Все що було можна, я зробив, — оправдувався адвокат.

— А тепер, що даліше?

— Вже нема що, шкода грошей, бо нічого не вдіємо, — радив адвокат.

— Значить, кінець? — питав Микола, а очі горіли злобою.

— Та кінець. Даліше нема куди йти... Я радив би вам, щоб ви з Дзіндзілем якось погодилися, може - б ви продали частину ґрунту й заспокоїли його, а то він як впишеться на ґрунт, тоді піде все на ліcitaцію.

— Ой, доданувався ти, Миколайку, доданувався, — говорив сам до себе — ще таких музикантів собі наймив, що шкіру з тебе злупили.

Не радився більше і вийшов з канцелярії без будь-якого здоров'я. Бачив, що його справа вже скінчена, що адвокат взяв, що міг, а тепер хоча - б і кортіло взяти ще яку банку, видіти з його та нема вже як.

Полазив по місті, попилав попід крамниці, а потім зайшов до коршми, бо з ранку немав нічо в роті.

В коршмі сиділо декілька гуцулів, а в середині поміж ними судовий післанець, що розносив папері, і висувували літрову пляшку, що майже порожня вже стояла перед ними.

Микола присів біля них, казав дати собі порцію горілки й закуску і слово по слові розбалакався й розказував про свій клопіт.

— А хто вам, газдо, буде тепер радити, як ваш адвокат добрехався вже до кінця? Це так, як коли б ми випили все з цієї пляшки та й хотіли ще вам порцію налляти, — говорив один з гуцулів.

— А як би до цісаря? — пробував несміло Микола. — Він найстарший газда і старший за всі параграфи. Тільки гадаю собі, де тих грошей взяти і як бути, чи самому їхати до Відня, чи просьбу писати?

— Ой, захотілося вам, газдо, печеного леду, — говорив підстаркуватий гуцул. Як би можна з кжною справою до цісаря, то всі гуцули туди поїхали - б, бо всі пропадаємо, бо заїдають нас і ті суди і ті термети і вся наша праця пропадає так, як коли - б у воду плюнув.

І хто там буде слухати темного гуцула та панькатись з ним? Походить попід бургом¹⁾ коло брами і гадає, що дальше пустять? Бігме, не пустять. У нас лиш як рекрута брати, тоді гуцул іде перший як свічка, а більше він права не має.

От послушайте, розказує нам пан Павук, що наші купці цілий суд завалили скаргами на гуцулів.

А судовий післанець робив важний вигляд, як шматок урядової особи, й говорив:

— Я сам бачив як один Ліссер півтора сотні скарг привіз до суду до реєстратури за борги всякі і бутини, а скільки Мавтнер, Лазарський, Померанц, що й говорити. Зчищать гуцулів до тла, зліцитують.

Це слово „зліцитують“ розпеченим залізом запекло Миколу.

— Та де ми бідусмо це все видержати? — нарікав другий гуцул. — Аді, кождому дай. Податок дай, секурацію²⁾ дай, попові дай, купцеві дай, адвокатові дай і дай і дай, а тепер таке веремя настало, що ні заробити, ні з маржинки хісна, так як коді б її хто зчередував³⁾.

Ну, а гуцулові, як маржинка не ведеться, то все одно як кінець. Що, грегіт⁴⁾ йому вродить?

— Та тепер такі часи настали, — говорив третій, що аби сто банок позичити, то треба пів года ходити та всім панам з каси кланятися. Де ти тепер його порятунку найдеш?

Микола виходив з коршми ще більше прибитий. Мотикався з снігом, що грубою плахтою впа на шлях, і перепускав думки, як овець через струнку.

— Та ніби кому я продам у селі ґрунт?.. Нікому... Або котрий газда має такі тисячі, аби його купити. Один егомость міг - би, але до него не піду, не піду, хоч би ціле повітство завалилося.

Чи не зайти до Дзінділя?

Але ця думка плямувала його газдівську гордість.

— Що, маю сам ще йому в горло пхати та просити: Іж, Дзінділику, аби тобі аж боки розперло? Бери, аді, даю тобі таку царинку, що другої

¹⁾ Двір цісарський.

²⁾ Страхування.

³⁾ Заворожити, лихо поробити.

⁴⁾ Кам'яний горб.

такої у горах нема, ще від діда - прадіда, що всі Зеленчуки берегли її як око в голові, тільки Миколайко не зміг її зберегти.

Гнів геть від себе цю думку, але через хвилину знова вертала, наміщувалася в самій середині широко, як сидуха на базарі і торочила вічно своє.

— А все одно він подавиться нею, ой забере. А як суд ме продавати, то ти знаєш за скільки? Може тобі і фініка не лишиться? А так по добрій згоді благо кілька сот дістати.

Він вже не боровся з тою думкою, не сперечався з нею. Хоча вона була йому дуже гірка, хоча дуже не любив її, але слухав все більше, при-такував їй, і як вийшов в село та побачив світло в коршмі, не видержав і зайшов.

В коршмі було пусто. Микола був радий, що людські очі не будуть підглядати за ним і колоти та що людські роти не будуть перешіптуватися та молоти по селі.

Для Дзіндізля поява Миколи в коршмі була неприсмною несподіванкою.

Він догадався, що Микола прийшов з певним наміром і побоювався, чи не захоче зробити якої неприсмности.

Але Микола стояв такий, як сполоханий кінь, що поломав вже воза і вибрикав всю силу, а тепер дрожить і робить мокрими боками.

— Як поживаєте, Миколайку? — питав ввічливо.

— Нічо, Дзінділику, дякую тобі файно, ще дихаю й волочу ногами.

— Що ви таке говорите? Такому молодому газді ще годиться брикати.

— Ой, Дзінділику файний, вже не побрикаю, бо такого знайшов собі газду та такого, що спутав мене на всі ноги.

Дзіндізль удавав, що не розуміє цього натяку, що він не до його відноситься.

— Знаєш, чого я до тебе прийшов?

— Скажете, — говорив байдуже Дзіндізль.

— Купи собі у мене тих вісім моргів. Давав ти мені колись дві тисячі, накинь ще пів, відрахуй собі свої гроші, що суд присудив, та будемо квітні.

Ці слова спливали так важко Миколі з язика як розтоплене олово, але не показував цього Дзіндізеліві і стояв вже гонорно як газда.

— Що ви кажете, Миколайку? Де в мене стільки грошей? Тоді я торгував у вас, бо мав своїх пару банок і траплялося у людей дозичити. А тепер у мене нема грошей.

Зрештою пощо мені та царинка? Думаєте, що мені ваш ґрунт потрібен? Мені бігме не треба. Що я буду з ним робити? Ви, Миколо, газдуйте собі на здоровля дальше на своїм ґрунті, та й жиймо собі у згоді, а мені ви запластите мої гроші. А як ви хочете продати, то в селі газдів нема, чи що?

Микола розумів, що Дзіндізль йому бреше, що він тільки притаївся, щоб зробити останній скок, але знав, що крім грубої сили, він не може нічо йому протиставити. І це доводило його до божевілля, розбурхувало цю грубу, звирську силу, заставляло вибухнути ураганом. У його грудях клубилося й клекотіло як в Черемшовому водопаді.

Але до коршми вийшли люди, розвіяли своїм гомоном його люті і Микола гамавав себе і виходив з коршми.

А в серці лежав камінь і в Миколи було одно бажання, — вирвати його звідти й розтріскати на чийсь голові.

ДВІ ГАЗДИНІ

Зима обкладала верховину цілими перинами снігу, засипала плаї, вирівнювала узбіччя й виганяла голодних вовків з лісів у села за пожирками і опускали фою аж до землі.

На білому снігу птахи мережали лабками майстерне плетіння, понівечене місцями великим вовчим слідом, що біг з розмахом рівно як струна. А тихо - аж в ухах дзвонить, бо лід скував шум Черемошу і гірських потоків, замкнув в своїх холодних стінах.

Зима була морозяна, ясна, під ногами тріщав мороз сухо, різко.

Микола рубав на подвір'ю дрова і складав під стіною між двома дрючками, що верхами діставали криші.

А в хаті дві газдині...

Параску щось зломало, вона ховалася по кутках з дитиною, махнула рукою на газдівство і знала тільки свою дитину.

Вона не бачила нізвідки порятунку, тратила надію, хилила голову і, як це звичайно буває в простолуддя, шукала розради в молитві.

Тільки тоді, коли Явдоха наступала їй на пальці, в ній загорялась гордість давньої газдині, і тоді вона могла кусати, як роздратована котюга. Але Явдоха чула над собою дужий Миколів кулак і старалась на кожному кроці допекти Парасці.

А тепер вона клячала перед образами, тримала дитину на руці і молилася півголосно:

— Помилуй ні, боже, по велиці милости...

— Ти побожна, а може - б ти за яку роботу взялася? Уже досить тих отченашів намолотила. Коби тобі так грабно до роботи, як до отченашів.

— Яко беззаконіє...

— Ти, мой, чуєш, що кажу?... Аді, ладу ні трішки. Гердьвів¹⁾ не митий від вчора і кулешір, пометень²⁾ по коліна, а спузьино³⁾ скрізь, що пальцем пиши, а вона, коби їй буката⁴⁾ хліба і ведро скорому, та й отченаші мо- лотла би.

— І лукавос...

— Та ніби я до кого говорю, ти?... Чу-уш, бери собі на саму, а то щьизник тебе возьме! Коби лиш газда прийшов... Лиш отченаші меле, й з бастрюком грасться.

Мой, побожна, аді, скажу Миколі, аби зробив царок тай бахура в парок, нехай сидить, а побожну до маржини. Десь уже зовсім зпропала, ніхто не подивиться. Чуєш?

— Се бо у беззаконії...

— Зараз горшком в голову кину... Берешся до роботи?

— Та ти, шельмо, чого мене чіпаєшся? Вчепило б тебе за печінку! Ти кажеш, що ти тут газдиня, та що газда твій, то роби, аби тобі аж пальці облізли. А мені не хочеться. Для мене й моєї дитини вистарчить.

— А я тобі кажу, берись до роботи.

— А мені не хочеться, бо я тобі не наймичка. Доволі данцюю коло вас, як він у хаті, а тепер мені не хочеться...

Се бо у беззаконії... продовжувала молитву.

— Тривай, я тебе зараз зачну в беззаконії, що шляк тебе трафить. Злізла з печі і вдарила.

¹⁾ Баняк.

²⁾ Сміття.

³⁾ Напорожено.

⁴⁾ Шмат.

— Ти мене в моїй хаті? Ти суко!..

Кинулась на Явдоху.

До хати війшов Микола, зловив Параску за груди і тряс мов питлем.

— Аді, душу з тебе вителіпаю, аді.

А потім пхнув, аж на лаву повалилася.

Параска сиділа на лаві і заводила та товкла головою до стіни.

— Та нащо народилася я на той світ, та нащо? Та коли б ще малою була заснітилася³⁾... А то дочекалася, дочекала. А то мені чорна та темна година. А то дивлюся на кару божу... Доленько моя, доленько.

— Аді як, рипить... Може кілька отченахів ще змолола б, то скоріше неба доступить. Ой, Миколайку, коли б була тобою, да так провчила б її, ой провчила би, як має у хаті сидіти.

— Ой, дитинко моя, дитинонько, ото твоє життя буде... А то маєш годного дьидю, ото людськості вчить тебе.

— Ану, ти панська любаско, ще трішки, ану.

— Явдо, лиши її. Не бійся, не розпукнеться. Вона трібує, май, верє тверду голову має. Нехай гатить добре, нехай. Як хоче, то я їй ще поможу.

— А то діждалася пошнівку від свого газди, а то стала наймичкою у своїй хаті. А то мені пекло у хаті, а то мене якась сука чепилася, а то мені вік заступила та й забрала.

— Ти стулиш свою губу, бо зараз тебе так провчу, що провчу. Я тобі дам суку, що тебе тирба обіллє. Диви, час обід варити... Затопи ватру в печі, чуєш?

— А то чорна година мене чепилася... Та де я подінуся та як вік му коротати тут з тою фльондрою?

Явдоху вдарила в лице..

Параска завилала:

— Боже, та вона мене у моїй хаті та у моїй хаті!

Впала біля порога, товкла головою, гризла зубами і голосила:

— Пороже, тяжкий вороже, на що ти пустив її в хату та нащо пустив?

А потім повзла до стола, підіймала руки й заводила:

— Образи мої й ви дивитеся на моє пекло. А я вас так молила, так молила, а ви зовсім поглухли і поніміли. Та чому ви раз не поб'єте ясным громом цю хату, та щоб вона провалилася разом з таким газдою та з таким пеклом.

А Микола ловив її за волосся, валив на землю і місив як болото.

(Кінець буде)

³⁾ Пропала.

О. ЛАН

СЬОГОДНІ

І. ПОСТАМЕНТ

Ще так недавно,
звівши чорний чобіт
над головою
сірої юрби,—
тут самодержця
бронзова подоба
на кам'яні
спиралася стовпи;
ще так недавно
обважніле чоло
і від нудьги
позеленілий зір
тупим спокоєм
дихали навколо
життю
і рухові
і наперекір,—
а вже сьогодні —
в мідь і крицю кутий,
одягнутий
у мармур
і цемент —
стоїть облудою
без сути
припавши пилом
постамент.
Сліди вогню
і чорні цяти
від куль —
в заломі кам'яні
вплелись
неписаним
плакатом
про ті палкі
й нестримні дні,—
коли непереможні юрми
з глухих завулків
і халуп
ішли зломить
в шаленім штурмі
життя

останнього
уступ;
коли у вихорі кривавім —
у вирі тіл,
облич
і рук
упала
золота д е р ж а в а
порожнім брязкалом
на брук...
Та пронеслись
бурхливі роки —
і на блискучий
панцер площ
вже капа
з поверхів
високих
сухої вапни
білий дощ.
Дзвенять буденного
походу
залізнi кроки.
Вироста
в диму
і стугоні заводів
епоха радісна
й проста.
Тугіша гамір
неугавний,—
і тільки інколи
на мент
нам нагадає
дні недавні
оцей розбитий
постамент.
Нехай на білому
камінні
нових будівель
і споруд
ляга насупленою тінною

Його кривий
і мертвий
кут,—
проте —
забутий на розпутті —
хіба серед нових

тривог
він не живе
й новою суттю —
як символ
наших
перемог?!

II. КВАРТАЛ

В отворах площ,
де,
мов побиті зуби,
стирчать пеньки
розмитих
димарів,—
щодня ростуть
могутні руби
стрімких
і сонячних домів.
Ясні покрівлі,
стіни білі
шикуються
в стрункий квартал,—
і відступає
в заспане
запідля
собору сивого
насуплений портал.
Не тьм'яні бані,
мов погаслі свічі,
і не суворість
пліснявих колон,—
тепер впадає
радісно у вічі
будівлі свіжої
фронтон.
Нових домів
одверті лиця
над сірим городом
встають
і через голову
дзвіниці
привіт степам
передають.

Нехай із цвинтаря —
гунявого подзвіння
плазує гул
у молодий квартал,—
тут
серед білого каміння,
дзвенить затиснутий
метал;
тут в поросі
переплелися
стук молотків
і блоків рип,—
і в рещтувань
заплутаному лісі
вимрає зщулений
соборний хлип.
Кого зворушать
святобожні гімни
і шепіт здушений
забутих молитов,—
коли у пориві
нестримнім
наш день
напружено зійшов;
коли у творчому запалі
блискуче
вивершений
дім
дзвенить у нашому
кварталі —
як праці
переможний
гімн!

III. МІСТ

І день
і ніч
скрегочуть крани,
клепають дзвінко
молотки:
на тлі небес,
як на екрані,

снують
стрункі
робітники,—
і над безоднею
провалля,
немов напружений
хребет,

встає
 занузданою
 сталлю
 гінкого мосту перемет.
 З шпиля —
 на шпиль,
 з гори —
 на гору
 ступає кована
 п'ята, —
 і — чуєш? —
 в степових просторах
 потужний гомін
 нароста:
 то з глибини,
 де мла синіє,
 назустріч
 тяжкому т у п у
 крицевих
 кроків
 індустрії
 ростуть комуні
 у степу.
 Підводяться
 змарнілі руки —
 долоні
 в чорних мозолях —
 туди —
 де з скреготом

 і стуком
 машина
 пробиває шлях;
 де над безоднею
 проваля,
 немов напружений
 хребет
 встає
 занузданою сталлю
 гінкого мосту
 перемет...
 — Тебе,
 розпатлана людиною
 з холодним молотом
 в руці,
 в далекі,
 заспані долини
 чекають села
 й хутірці:
 бо тільки ж ти,
 в своєму зрості
 зламавши ґрати
 сірих меж, —
 в майбутнє —
 кованого мосту
 хребет
 залізний
 підведеш!

ПАВЛО НЕЧАЙ

МУХИ*

(повість)

Ось нерішуче зупинився. У Бупрівській вітальні, просто дверей, сидів Василь. Він чекав на Ося і дивився на двері, коли Ось увійшов у вітальню.

Василь весело усміхався, щось гомонів.

— Брате, — Осеві губи по дитячому задрижали.

Ступив крок до Василя і раптом став, затулив долонями обличчя. Плечі йому дрібно затіпалися.

— Здоров, здоров, — говорив Василь, обіймаючи рукою Ося за плечі й не звертаючи уваги на Осів плач, — здоров, Осю. Давай сядемо отут коло вікна... Та - а - к...

Ось схилився на лутку, — плавав. Мабуть багато сліз гарячих накипіло на душі, бо текли вони без краю, текли десь з глибини всієї Осевої істоти. Разом з сльозами спливала й вага, що тиснула на груди. Ставало порожньо в голові, в грудях.

Ось підвів голову й мокрими, червоними очима винувато глянув на Василя.

Той весело обізвався:

— Уже... одлягло?

Ось утер очі, питав:

— Ти, Василю, давно приїхав?

— Уранішнім потягом. Просто до Бупру з станції приїхав, а тут кажуть, що сьогодні немає побачень з в'язнями, — завтра. Довелося сходити до Окрвиконкому. Дозволили побачитися сьогодні з тобою.

Рвучко вхопив Ось Василя за руку.

— Василю... скажи, ти віриш? По правді скажи — розумієш? Скажи те, про що думаєш?

Спокійно й весело дивлючись у вічі Осеві — Василь казав:

— Не вірю, — і вже сердито: — не вірю я, Осю, що ти винний, але сердитий на тебе. Що це воно справді? Я просто не розумію. Сидить вісім місяців у Бупрі й хоч би слово написав. Ти ж не дитина, щоб у піжмурок гулять!

— Не міг я, Василю... Хотів, щоб ти нічого не знав. Соромно мені було... Думав я все, що якось воно розплутається, і мене випустять. І тільки тепер написав. Утомився сам.

Василь нервово потиснув плечима.

— Хоч розкажи товком, як усе сталося, бо з твого листа я нічого не розібрав... Понаплутував ти щось там. Немов тебе ріжуть тут...

Осеві знов навернулися на очі сльози.

— Як розповісти про все, Василю... Мов сон, я писав до тебе, що заарештували мене в хаті - читальні перед тим, як їхати мені до школи.

* Поч. див. „Ч. III“ — 3, 4, 5 - 6, 7.

Дуріли ми цілий вечір з хлопцями, довго не хотілось розходитися. Тут і заарештовано мене. До ранку був уже я в районі. У районі просидів три дні — допитували.

Аж третього дня прочувався і зрозумів, що зо мною трапилось. Прохав сповістити у райком, та не знаю, чи не сповістили, чи просто ніхто з району до мене не навідався, чи не допустили нікого.

Четвертого дня одвезли мене до міста, до Бупру... От і сижу тут дев'ятий місяць.

Василь перебив:

— Ну... а за що? Які обвинувачення проти тебе?

— Обвинувачення... Пограбування голови Кислицького кооперативу. Микиту пограбовано...

— Ти ж тут до чого?

— До того, що я пограбував. Розумієш, Василю, — я вже сам починаю вірити, що то я пограбував Микиту. Так в'їлася мені в мозок думка про грабунок за вісім місяців, що іноді думаю: — може й справді я пограбував та забув або що? Починаю згадувати і ніби бачу, як ударив Микиту дрючком по голові, як зв'язував його на возі вірьовкою, як брав гроші. Одного тільки не можу уявити — де дів гроші? На допитах і на суді стільки разів оповідали про грабунок отак саме, що я вже звик думати, — так було.

Тобі може не доводилося, Василю, переживати такого, а зо мною це не вперше. Мабуть така натура в мене. Ще малим бувало покраде хто в гніздах крашанки курячі, — може тхір, може собака, може хто з сусідів, — мати лаються та часом і присікаються:

— Мабуть Ось на тютюн краде крашанки?

Засоромлюся, вуха горять мені, очей не знаю, куди діть — здається мені, що я покрав крашанки, що всі знають про те. Бо що я можу сказати? Яке таке слово скажу, щоб мені враз повірили? Часто бувало навмисне оглядаю курячі гнізда, щоб хто не покрав крашанок.

Або в школі траплялося, крадуть школярі один у одного олівці, пера, чи ще що. Скаржаться вчителіві. Учителю почне питати, хто вкрав, — я червонію. Так і тепер.

Василь обняв Ося за плечі.

— Докази ж які проти тебе?

— Докази, Василю, проти мене всі. Усі. Ціла купа. Перший доказ, — сам Микита пізнав мене при наскокові на нього.

— Що ти плешеш?

— Каже: як ударено мене перший раз, я не втратив притомности й непомітно придивався. Хоч і поночі було, та добре, каже, я зазгледів, що то був Ось. Один. Я почав борюкатися, — тоді він ударив мене по голові. Чимсь важким і я прокинувся аж тоді, коли розтрясли мене люди.

— Чому ж він не заявив у міліцію сразу, а через місяць?

— Боявся, каже. Та ніби стало жаль грошей громадських і він не втерпів, заявив, що буде.

Василь непорозуміло крутив головою.

— А ще які докази?

— Це витрусили в мене при арешті кооперативний червінець. Микита всі кооперативні червінці значить хемічним олівцем — ставить в кутку на червінці птичку. Такого, значеного, червінця витрушено й у мене. Як він у мене опинився, — убий мене, заріж, замуч — не знаю.

Одержав я його в Райкомі — жалування. Та ніхто мені не повірив.

— Ще що?

— Ще, — не ночував я тієї ночі в хаті. Повернувся пізно з хати читальні й ліг спати у повітці, щоб не будити нікого.

Василь похмурився і мовчав. Крутив сивуватого вуса, забувши про Ося.

Осеві стиснулося серце. Наближалося до нього найбільше нещастя, якого боявся вісім місяців, перед яким тремтів: Василь завагався. Василь може повірити, що Ось винний! Докази надто переконливі.

Одвернеться ще й Василь, тоді Ось один. Один серед людей, ktorих щиро, цілим своїм молодим серцем любив. Немає батька, матері, немає друзів - комсомольців, немає Доці, немає брата Дмитра — зрікся Ося... Один же Василь був на цілому світі, Василь, котрий міг підтримати його, Ося, порадити. Та й Василь от - от скаже:

— Моїм братом не може бути злодій!

Усе зніс Ось, усе перетерпів: материне голосіння, батькові мовчазні зідхання, зневажливий сміх учорашніх товаришів - однодумців, холодну байдужість Доці, загальне призиство селян, — усе вже пережилося. Усіх так чи інакше простив, виправдав. Хіба ж вони знають, що він справді не винний? Навіть дорожчі стали Осеві тепер товариші - комсомольці, бо вони нехтують злодієм. Хіба не так зробив би він, Ось, сам?

Ніжніше відчув ласку до своєї старої матусі. Вона й досі згадує його. І злодій, — для неї він син.

В її заплаканих вицвілих очах, у сухеньких тоненьких губах він читав на суді тиху матерню покору, тиху тугу й сумовитий докір.

На похиленій батьковій спині (не глянув старий на сина на суді ні разу... ой, тату!) бачив Ось важкий - важкий тягар, не по силі старому. Той тягар склав на батька він, Ось, найменший син, батькова надія, один з трьох, приречений Остапом землі.

Писав до Доці. Умочав оливець у серце і писав листи. На суді шукав запаленими очима її очі. Не помічала. Дивилася на нього, мов на голу білу стіну, не бачила його. Краще б вона не дивилась, так як батько старий не дивився, тоді б Ось знав, що хоч думає вона про нього. А так дивиться, — крізь нього, через нього! За що? Чого такі холодні й тупі люди? Чого не може людина дивитися в чужу душу й бачити там правду? Як я можу довести їм свою правду так, щоб мені враз повірили?

Неможливо. Три дні бився суд, шукав його, Осеву, правду й не знайшов її. Усе було сказано, все обговорено, бо йшло ж про Ося, про комсомольця, що його знали й у районі й в окрузі, як надійного, чесного юнака, одного з найкращих в авангарді молодого життя, і все ж суд сказав:

— Винний!

На все життя! Нехай помилка сталася, нехай справа його — той тугий вузол, що його не розв'яжеш — але ж! Що з собою зробиш, що собі скажеш? Як житимеш вигнанцем серед людей любих, дорогих, де та душа, що щиро прихилилась до твоєї самотньої душі й надасть сил жити?

Василь! Усі свої останні надії, усю свою любов до людей, усю свою віру правді, — переніс Ось на того дужого, найстаршого брата, як рий через життя своє важке доніс до сьогодні любов до людей, віру правді. Тільки Василь повірить. Нічого більше не треба, або повірив! Аби обняв ласкаво й сказав:

— Вірю. Мій хлопчик Ось не може бути злодієм, злочинцем проти громади!

Ось з подякою в серці завжди згадує Василеве „мій хлопчику“: так він називав Ося, бувши влітку у відпустці в Кислицях.

Василь повірить, — тоді не страшно буде серед людей.

Виправдатись!

За всяку ціну виправдатися перед Василем, поки той вагається, поки не встав і не пішов мовчки.

— Я не винний, Василю. Чим хочеш забожуся, поклянуся, — я не грабував! До суду ніхто не вірив, що я винний. Усе село було за мене. Приговор написали, що я чесний і син чесних батьків. Навіть куркулі на сході казали, — що не по правді з Осем роблять. Комсомольці наші й Райком домагалися, щоб випустили мене. А як довідалися всі, що сам Микита мене примітив на грабункові, що витрушено в мене червінець кооперативний, — усі відсахнулися мене. Вони до суду повірили, що я винний, сами засудили. Що мені тепер з того, як би мене не тримали в Бупрі? Що мені з того, якби мене суд помилував, зважаючи на те й те? Я радий сидіти у Бупрі ще п'ять, десять років, тільки б усі од серця повірили, що я невинний!

— Судили мене в наших Кислицях. Показовий суд був. У тій самій хаті - читальні, де я став на новий шлях свого життя, де працював з товариством, де обіцяв їм бути чесним комсомольцем на все життя.

До мене нікого не допускали, та ніхто до мене й не піходив, крім матері. Вона поткнулась була й стояла утираючи сльози. Дивилась на ті сльози нашої матері, я зрозумів до краю, що я винний, що всіма я вже засуджений. З того, як людина, — твоя мати, — плаче — можна узнати, що тебе вона засудила.

Акту обвинувачення я вже не слухав. До суду, до всього мені тоді вже стало байдуже. Що міг сказати суд, коли моя мати мене завинила?

Я шукав поміж людськими головами в хаті одну голову, одні очі, — що вони скажуть, що думає та голова? Доця стояла в кутку, за людьми. Дивилась на мене, та вона не бачила мене. Вона не хотіла мене бачити й вона засудила мене, та, котра найближчою була до душі моєї.

Суд почався. Першим свідчив Микита. Він оповів, що пізнав мене при наскокові на нього.

— Чого ж ви, товаришу, не зголосилися до міліції зразу, що саме Хтодось Муха вас пограбував? — питав суд.

Микита низив плечима:

— Таке діло, товариші суд, повелося тепер: заяви, то вб'ють. Боявся. Цілий місяць мовчав, та таки не змовчав. Жаль громадських грошей. Мовчати, то він ще десь перестріне мене з грішми та й уб'є. — Микита нахилився і показав на голові невеличкий шрам.

— Чого ви не пішли до лікаря того ж дня, нехай би оглянув вашу рану?

— Не до того було. Голова з клопоту замакітрилася. Ми не звичні по лікарнях ходити за доброго часу, а тут така напасть!

— Для чого ви ставили птички на кооперативних червінцях?

Микита хитро всміхнувся:

— Така наша мужицька приміта: з птичкою завжди упізнаєш свої гроші.

Отже знайшли в Мухи.

— Ви напевне знаєте, що вас Муха пограбував? — питав суд Микиту, — ви не помиляєтеся часом? Пам'ятайте присягу, пам'ятайте, що через вашу помилку може потерпіти невинна людина?

Микита побожно звів очі в куток:

— Товариші судді! Хоч воно тепер і не в моді, але я чоловік віруючий. Заприсягаюся перед господом богом і пречистою дівою, — правду кажу! Ось мені не був ворогом і я йому не був і не є. Батько його — чесний старий чоловік, брати в батька пішли. Та коли б це не зо мною трапилося, то я б перший заплював би очі тому, хто б сказав на Ося, що він злодій. Не могу брехати, коли мої очі його бачили. Що вже мені потім буде — один бог знає. Робіть, що знаєте, як закон радянський велить.

— Ти, Василю, Микиту знаєш мабуть мало. Може парубком ще знав. У селі його поважають. Він не гірший і не кращий за інших. Незаможник, з головою чоловік, письменний трохи. Обирали його за голову кооперативного правління, значить, поважають. Діло в кооперативі веде добре й чесно. Отже його свідчення були рішучими. Йому мусів повірити суд, йому повірили й селяни.

Подальші свідчення тільки стверджували сказане Микитою: У мене витрусив міліціонер Карпо кооперативного червінця, наші батько й мати посвідчили, що я тієї ночі не спав у хаті.

— Дмитро ліг спати у хатині через сіни, а Ося ждала, ждала з вечерею та заснула, — казала мати судові, — ой, чуло моє серце, — доходить Ось по тих комсомолах. Хіба ж послухає тебе?

Говорили ще багато. Допитували комсомольців, допитували селян.

Селяни говорили:

— Був Ось гарний хлопець, а що з ним трапилось — не знаємо.

А комсомольці:

— Був зразковим комсомольцем. Ми всі училися бути таким, як він. Такого від нього не сподівалися.

Доця, бліда, вимагала:

— Ми помилилися. Контрреволюція почала залазити уже в нашу душу... Бюро наше ухвалило: коли винний Ось, — покарати так, щоб і для інших наука була. Саме таких карать. Без милосердя!

Більше я нічого не слухав. Мені вже було байдуже що й хто говорив. Чи помилюють мене, чи покарають, — для селян, для товаришів, для Доці — я вже був злодій. Що б далі не трапилось, їхні серця для мене зачинилися. Хіба ж не так? Що я міг сказати на свій захист?

Тільки одно сказав:

— Я не винний, товариші!

Розумів, що докази всі проти мене, що я заплутався в них, мов у паутинні муха. Одно мені було потрібне, — чудо: щоб усі повірили щиро, безоглядно, що я невинний.

Та хто ж повірить злодієві, впійманому на краді? Кожен злодій перед карою скаже: я не винний.

Мені ніхто не повірив.

Суд ухвалив:

— Покарати. Але зважаючи на те, що злочин зроблено вперше, що до того був активним, чесним комсомольцем — кару зменшити до дев'яти місяців ув'язнення в Бупрі, зарахувавши й місяць попереднього ув'язнення. Збитки кооперативові сплатити з майна, що належить Хтодосеві Мусі в господарстві його батька.

Усе, Василю, розлетілося за одну мить: батькова праця піде на сплату кооперативові, знов злидні та важка праця для немощних батька та матері, комсомол виключив мене з членів. Прощай, школо, прощайте, товариші, товариші щирі, прощай Доцю...

І згадав я, Василю, твоє оповідання про твого друга Якова Христюка. І мені стало заздро. Тяжке йому далось життя, та ніколи він не був такий самотній, як я. Один - два щирі товариші вірили йому. Нещасний той чоловік, для котрого між людьми немає ні одного щирого серця. Такий і я. Мене викинули люди з своїх рядів, з своїх душ, як сміття, як ворога їхньої праці.

А я, Василю, не ворог... Я друг ваш... Не одпихай мене, Василю... Я... не знаю, що мені тепер робить... я... самотній...

Василь голосно ляснув Ося по спині долонею, сміявся:

— Ех, ти — драма. Дурниця все!

— Що дурниця?

— Усе, Осю, дурниця те, що трапилося з тобою. Ти прагнув боротьби — на тобі, голубе, боротьбу.

А ти вже кислійці квасиш?

— Що ж я мушу робити?

— Боротися, хлопчику. Бо ти ж той самий мій хлопчик, мій менший брат. Злякався Бупру? Не ти перший. Хіба мало вас, молодих та щирих, уже загинуло темними ночами від куль та ножів? Не вас убивають, — нове життя вбить хочуть! Бупри, кулі й ножі — доля багатьох ще із вас. Ворог наш тепер хитрий, невидний, на все здатний. Він плете своє павутиння так, щоб уловити ним вас, замучити вас при світлі денному, — на людях, насміятися над вами, зробити вас посміховиськом тих, котрі вчора ще вірили вам, ішли за вами.

— І суд... По старому я б сказав: суд — не бог. Судді — такі ж люди, як і ми з тобою. Роблять помилки. Він засудив тебе, бо може не зовсім вдумався, а більше слухав вухами.

Навчився я за свій вік угадувати правду, і не подобається мені твоя справа. Поки ти оповідав, я сидів і обдумував усе.

Дивує мене твоя історія. Нехай би я тебе вперше побачив, нехай би ти не був моїм братом, — однак я б не повірив, що ти злодій. Щось тут — не той. Доведеться тобі повернувшись додому, пошукати справжнього злодія. Він десь у вашому ж селі. Хто саме, — враз не скажеш. Можна помилитись, а ти сам знаєш, що то є, як помиляться інші про тебе. Так почасти, здається мені, що я не помилюся, сказавши, що злодій справжній десь отам у кооперативі. Хто саме — пошукай.

Ха — смішно. Яка дурниця: Ось пішов грабувать? Ось, котрий спить і бачить себе інженером на тракторі? Ось, котрий мав їхати до школи, котрому начорта здалися кооперативні гроші, як перед ним прослався вільний шлях до його мрій?

Ось схопив Василеві руку й поцілував. Василь витрищив очі:

— Ти чого?

— Дякую...

— Дурне, дурне хлоп'я. Невже ти міг подумати, що я не повірю тобі? Повірити міг я, — що Ось злодій? Та він перш ніж грабувати, — розкаже, як він приїде в село на тракторі й оратиме Кислицькі ниви вздовж і впоперек. І скрізь машини — машини. І немає поту людського, немає голодних, немає одчаю, немає порепаних ніб са рук...

Ось прояснів... Забув своє горе.

— А ти, Василью, не смійся!

— А я не сміюся. Я кажу те, що знаю про тебе... От що, Осю: тобі ще довго сидіти у Бупрі?

— Два тижні.

— Гарзд... Досиджуй уже, спокутуй чужий гріх, а там — дороботи. Шукай свого, — нашого ворога. Я певний, що ти його відшукаєш, бо він не де інде, як тільки в Кислицькому кооперативі.

Дуже нагадує мені твоя пригода один випадок з мною... Схоже... ... Притиснули нас денікінці до Дніпра коло Херсону. Становище наше було тяжке. Денікінці добре озброєні, свіжі, недавно мобілізовані козаки на конях, а ми голі, без зброї, утомлені щоденними боями, зброї недостатка.

Наш полк стояв на лівому фланзі дивізії. Довелося захищати Херсон і всі підступи до нього, особливо переправи через Дніпро з лівого берега.

Я був тоді комісаром батальйону. Мій батальйон стояв на лівому фланзі полку в містечку Олешках.

Червоні полки тоді були взагалі розшарпані добре в боях, ледве половину червоноармійців мав полк. Особливо досталося нашому полкові, бо на нас весь час скажено наседав перший кінний денікінський Дроздовський полк. Багато червоноармійців було побито, поранено, а частина просто розбіглася по домівках, не бажаючи відходити з Червоною армією далі від своїх сіл.

Мій батальйон був ціліший за інші, червоноармійці — все молодь з Київщини, Чернігівщини й чимало німецьких колоністів.

Командував батальйоном капітан старої армії Зверлін, геройський був вояка. Звідки він потрапив до Червоної армії, я так і досі не знаю. Як мене призначено за комісара до батальйону, то Зверлін уже командував ним.

Червоноармійці любили Зверліна за хоробрість і за веселу вдачу. Вподобався і мені.

Завдання було нашому батальйону — не допустити дроздовців обійти Херсон Дніпровим лівобережжям до закінчення евакуації Херсону.

Простояли ми в Олешках тиждень. Бої точилися весь час коло самого Херсону за десять верстов од нас. Ми тільки робили глибоку розвідку вперед і часом мали незначні сутички з денікінськими розвідками.

Мій командир, Зверлін, завжди бувало дивується, — чого денікінці пруться весь час на самий Херсон у лоб, як можна обійти його, розбивши наш батальйон. Тоді весь наш полк, дивізійний штаб і все майно дісталось би денікінцям до рук.

— Ідійоти! — лаявся командир Зверлін. Він був завзятий вояка й не хвалив за помилки навіть ворогів. Для нього війна була просто грою: — хто кого „обрипжить“ — казав він.

Я був іншої думки:

— Чи не гадають дроздовці приспати нашу увагу й несподівано втерти нам носа, наскочивши на наш батальйон?

Зверлін на ті мої слова аж ногами тупотів, кричав:

— Нічорта вони не думають. Їм не воювать, а гуси пасти. Дайте мені ще один батальйон і я їх з усіма манатками зажену в Дніпро під самим Херсоном.

Тимчасом дисципліна серед червоноармійців мого батальйону почала підупадать, „розгвинтилися“ червоноармійці: щоночі не той, то другий дезертирує, а було зрідка й таке, що десь пограбують селян.

Узявся я до роботи. Улаштував батальйонні мітинги, звелів політрукам по ротах пожвавити агітаційну роботу серед червоноармійців. Улаштував показові суди над дезертирами та грабіжниками, щоб населення бачило, що червона армія карає злочинців. Сам завжди був серед червоноармійців.

Червоноармійці ставились до мене добре. Я для них став „свій брат“. Більшість підтримувала суворі кари над дезертирами.

І разом з тим, прислухаючись, я чув шушукання про те, що той і той червоний полк, та й та червона частина перейшли на денікінський бік, одержали гарну обмундировку, добрі харчі і що денікінське начальство не забороняє „погризти руки на жидях та на комуністах“.

Довелося зачинщиків, агітаторів заарештувать і одіслать в штаб полку. Сижу якось у своїй канцелярії з політруками, обговорюємо біжучі питання політроботи в батальйоні, — входять у кімнату троє озброєних то-варишів з політвідділу дивізії. Усі знайомі. Один стає з револьвером на дверях, а ті двоє заявляють, що мене заарештовано.

Товариш Яків (пам'ятаєш моє оповідання про нього? Він був мені за помічника тоді!) скипів, почувши таке:

— Як ви смієте ображати тов. Василя? Ми його вам не видамо. До зброї, товариші!

Нас усіх було п'ять чоловіка, і всі, крім мене, вихопили револьвери на мій захист. Я не почував за собою такої вини. Зрозумів, що тут якийсь непорозуміння. Заспокоївши товаришів, я віддаю свою зброю прибулим. Вони не гаючишся зачали робити трус у канцелярії. Звичайно, нічого не знайшли. Ніякої контрреволюції.

Тов. Підкамінний, уповноважений для трусу, незадоволено бурчав:

— Чорти. Вигадають нісенітницю на чесного комуніста, а ти шукай журавля в небі. Дозволь ще тебе обмацать та й скінчимо.

Обмацав на мені одягу. Скинув я ще й чоботи. Оглянув Підкамінний правий чобіт і ішпурнув сердито додолу. Узияв лівий і не дуже вже нишпорив, — зім'яв тільки в долонях халяву.

— Може, каже, якого чорта видушу з халяви, бач, шелестить.

— Шелестить, сміюся, — бо підклейка одпоролась, немає коли й кому пришити.

Пом'яв Підкамінний халяву й нахмурив брови.

— Тут не сама підклейка шелестить, — буркнув, — подивимось. — Засунув руку в халяву, помацав за підклейкою і витяг папірець.

Не велике диво папірець. Під підклейкою. Може швець підклав для чого, коли шив чобота.

Усі нетерпеливились, — надокучив безглуздий трус. Підкамінний моргнув до мене і, розгортаючи папірець, гомонів:

— Чи не тут собаку закопано?

Оглянув на розгорнутий папірець, упустив мого чобота й одійшов до вікна.

Оглянув папірець, щось промимрив собі під носа й зирнув на мене.

— Можна одягаться. Ти, Василю, поїдеш з нами в подив. І ти теж... Кивнув до Якова. Тебе заарештовую сам. За комісара батальйону залишиться політрук тов. Андріїв. Покликає командира батальйону.

Командир Зверлін прийшов до канцелярії, коли ми були наготові рушити до Херсону. Ми вийшли. У кімнаті залишилися тов. Підкамінний, тов. Андріїв і командир Зверлін.

Пізніше вже я довідався, що в них була нарада: батальйон мав вирушити вперед і відтягти від Херсону частину дроздовців.

Незабаром вийшов Підкамінний і ми рушили. Переїхали човном через Дніпро на правий беріг, там нас чекали червоноармійці з кінями. За годину були ми в Херсоні.

В подиві нає чекав комісар дивізії тов. Холоденко.

Ще дорогою Яків лаявся та кляв на всі боки всіх в світі.

Тут він знов учинив крик:

— Що воно за лавочка? Чого ви нам голови морочите? Дроздовці не сьогодні — завтра всіх нас переріжуть, а ви будете тут чеку розводить?

Любов Холоденко правду. З першого ж слова вмів угадати, хто бреше, а хто правду говорить.

Мене та Якова звичайно знав, як облуплених за чотири місяці служби в одній дивізії. Поважав Якова за одверту натуру й гострий язик.

Поздоровкався з нами, мов нічого не сталося:

— Здоров, контра!

Яків, мов опечений, лапнув коло пояса, забувши, що револьвера відібрано ще в Олешках, закрутив кучеряву лайку:

— А ну, скажи ще раз — стукнув кулаком по столу, — чуєш, скажи ще раз!

— То що?

— Усяка шмаркачня буде взивати мене контрою? Може я за революцію Сибір пройшов туди й назад!

— А ти що скажеш? — кивнув Холоденко до мене, і не забувайте, товариші, що ми мало не оточені. Жартувати з вами не будемо.

І я розумів, та і Яків добре знав, що тут не до жартів. За годину - другу нас могли розстрілять. Не було часу вовдатись з якимись двома зрадниками.

— Тов. Холоденку, — сказав я на його до мене запитання, — сьогодні не до жартів, тим більше, що батальйон мій залишився на свою власну долю. Не поручуся, що там уже зараз усе гаразд. Комбат Звердін — добрий командир, та кеський політик. І чорт його знає, що в його на думці. Партиїців залишилися в батальйоні тільки троє і всі молоді. Я хочу негайно знати, в чому мене обвинувачено і коли я винний — розстріляйте, не винний, — пустіть в батальйон.

Холоденко мовчки жував губами й дивився у вікно.

— Та - а - к... він повернувся до мене, коли я вмовк, казав: — говориш ти правильно. На, читай! Холоденко передав мені лист, що лежав на столі.

На звичайному аркушику паперу, очевидно зміненим письмом, бо букви карячилися на всі боки, було написано:

— Необхідно негайно зробити трус у комісара батальйону Мухи Василя. Маю певні відомості, що він веде таємну переписку з дроздовцями й одержав сьогодні листа.

І все. Ні підпису, нічого. Хто писав, коли, звідки?

Я здвигнув плечима й повернув листа Холоденкові. Якась дурниця. Може хто на сміх написав, а може й сам Холоденко бере мене на „бога“.

Холоденко мовчки дав другий папірець мені й одвернувся до вікна. Знов почать жувають губами. Мені стало смішно. Раніше я якось не звертав ніколи уваги на ту Холоденкову звичку. Сьогодні вона надто впадала у вічі, чи може Холоденко дужче од звичайного, хвилювався і через те упертіше губами жував. Чи може дурня з нами валяє?

Яків тимчасом вирвав з моєї руки папірець і прочитав. Прочитав, стих і насупився, повернувши мені папірець.

Я читав:

— Умови ваші приймаємо. Ви одержите чин полковника і гроші. Батальйон виведіть в Олешківські кучугури. Ненадійних заарештуйте й розміняйте. Зустрічати вас виїде полковник Елендржієвський з батальйоном дроздівців. — Щось іще писалося. Забув. Головне було те, що я кажу. Штамп був І - го Дроздовського кінного полку, підписав Начштабу полку полковник, підпис нерозбірливий. Кому заадресовувався лист, не писалося.

Я зрозумів, що цей саме папірець знайдено в моєму чоботі, хоч Холоденко нічого не казав.

Розвівши руками, я покійно сказав:

— Що ж... Коли ти, Холоденку, гадася, що до мене писалося цього листа, то я гатовий. Розстріляй мене!

— І мене, озвався Яків, — як Василь винний, то і я винний. Я — його помічник. Тільки скажу я тобі, Холоденку, пару теплих слів на прощанку: ти віриш якимось шпигунським папірцям і ладний розмінять двох чесних комуністів? Може сам чорт їх писав на нашу погибель... Розстріляй нас з Мухой. Тільки попереду я плюну тобі в твою морду! — Яків рішуче ступив до столу, де сидів Холоденко, жуючи губами й прислухаючись до гарматних пострілів за Херсоном.

Не встиг Яків дійти до столу, як Холоденко встав:

— От що, товариші, — заговорив до нас, — я вас викликав не на кару. Справа стоїть інакше. Правду Яків сказав. Холоденко не проміняє двох комуністів на два шпигунських вибрики. Хоче хтось коло нас нагріти руки. Щоб одвести од вас очі шпигів, я звелів вас заарештувати, забрати з батальйону. Власне, звелів заарештувати одного Муху, а Яків сам нараввся на Підкамінного. Це добре.

Я гадаю от що: вас обох буде пущено в „розход“. Про це буде сповіщено наказом по всій дивізії. Таким чином ваші сліди зникнуть. Ви ж одержите офіцерські документи й з ними рушите вночі до дроздовців. Там заявитеся до Штабу 1 - го кінного Дроздовського полку й запропонуєте свої послуги доздачі Василюватого батальйону, бо його очевидно домагаються дроздовці. Там напевне довідається і про те, до кого писалося листа про умови здачі. Далі робитимете, що треба буде. Там буде видніше. Головне — потрібно нам зробити розвідку в дроздовців і пощупати ґрунт, чи не можна якось повести роботи серед козаків.

Пам'ятайте одно — я не вірю, що ви зрадники. Беру на себе відповідальність за вас. Зрадите — не попадайтесь! Гайда. Вечером одержите все потрібне.

Яків весело замуркотав:

— Зовсім інша справа.

А то чеку почав тут розводити.

Опівночі ми з Яковом плазували через фронт до дроздовців. В руках по „Ногану“, під підметками чобіт „документи“. Ми вже були — я: поручник 3 - го Сибірського полку Валентин Олександрович Преображенський, Яків: прапорщик 168 запасного полку Йосип Сергійович Дученський.

Ніхто в місті не знав, хто саме пішов у розвідку. Знав один тов. Холоденко.

Завдання було надто відповідальне, час скрутний. Крім кишіло денікінськими шпигами. Потрібна була обережність.

За годину плазування ми натрапили на дроздовську заставу й здалися. Можна було й не плазувати, а просто піти. Та ми порішили до краю розиграти втікачів од червоних, щоб дроздовці не спостерегли чого.

Нас прийняли радо. Тоді офіцерня мухою летіла з усіх країв до денікінців.

Тієї ж ночі нас поправили до штабу полку. У штабі ми переночували а вранці нас вітав полковник Єлендржієвський — начальник полкової контррозвідки.

Брехали ми з Яковом страшенно. Здавалося, ніколи б я не міг того надумувати, як вилудувати тоді: як нас мучили більшовики по підвалах, як наших батьків живими позакопували більшовики в землю, — бо вони ніби були поміщиками; як нас силою примусили більшовики служити у Червоній армії і як ми цієї ночі нарешті втікли з їхніх пазурів.

До всього ще Яків люто лаяв більшовиків, вигадуючи такі лайки, що полковник аж захлинався від сміху.

— Bravo, господин прапорщик!

Ми з Яковом тут же поодпорювали підметки й повитягали звідти наші офіцерські документи.

Полковник звелів подати сніданок, гостив нас та розпитував про червоні військові частини, що стояли в Херсоні. Ми снідали, аж за вухами лящало, брехали ще завзятіше:

— Червоноармійці розбігаються. Комуністи тікають, офіцери готуються зняти повстання проти більшовиків. Цілі батальйони з музикою почнуть незабаром переходити на бік денікінців!

Радий полковник розбалакався:

— Чи не знаєте ви, господа офіцери, капітана Зверліна? Хороший офіцер. Ми з ним нав'язали добрі стосунки. Цими днями чекаємо переходу його батальйону до нас.— У мене серце ніби стало враз.

— Знаємо,— гукнули ми з Яковом разом, аж полковник зареготався,— знаємо, господін полковник. О, капітан — бойовий офіцер!

— Да, да, господа,— сміявся полковник,— як би нам побільше таких капітанів у Червоній армії, то ми б її великими руками всю забрали. Жаль, що коло кожного капітана по десять комісарів стоїть з „наганами“. Так і у капітана Зверліна. Через комісарів туго діло йде. Якось там Муха по п'ятах за ним ходить і агітує червоноармійців. Ну та ми знаємо, що робити з такою наволоччю.

— Убивать таку наволоч, господін полковник,— кричав, я, люто лаючись. Мене пекло своє.— Різати на шматки й кидати собакам!— стукав я кулаком по столу. Яків додавав духу до мого гніву.

Полковник зовсім розвеселився:

— Да, да, господа... Ви правильно кажете. Доберемося до них,— на капусту посічемо шаблями. А поки що потрібна політика. Треба повести діло так, щоб вони сами себе перекусали, тоді ми їх голубчиків візьмемо. Так і тут: необхідною сунути щирого комісара, тоді батальйон піде за капітаном. А якусунуть? Я написав листа про умови здачі батальйону. Капітан Зверлін підкине листа комісарові Мусі... це для нього не важко, бо користується в комісара довір'ям, часом сплять в одній кімнаті. Потім повідомить їхню чеку й Муху сами більшовики розміняють або хоч заберуть з батальйону.

— Урра! — ревіли ми з Яковом,— здорово задумано, господін полковник!

— Іще не все,— хвалився той,— тимчасом, поки комісари гризтимуть один одному горлянку, капітан підготує батальйон до здачі, я з батальйоном наших славетних розвідців прилучуся до капітанового батальйону, переправимся коло Олешек заготовленими капітаном човнами на той бік Дніпра й захопимо голубчиків у Херсоні. О, буде робота!

Ми втрюх сміялися щиро до сліз. Полковник про своє, ми з Яковом про своє. Я знав, що тепер справді буде робота й незабаром.

— Ну, то як же,— питав я полковника,— що чувати про ваш лист?

— Нічого, господа, ще не відповідав капітан... Чекаю... Ой! — вигукнув він,— свріка, як казав старичок Архімед... Майте, господа, нагоду заробити по зірочці й послужить великій, неподільній, святій Русі. Виряжайтесь до капітана Зверліна для переговорів, ви ж там свої. Ніхто певно ще не знає, що ви перекинулися до нас.

Ми з Яковом відмовились, бо нам не можна ще було повертатись до Холоденка, нічого не зробивши:

— Не можемо, господін полковник! Раді послужить, тільки користи ніякої з того не буде. За нами давно вже стежили і тільки повернемось у Херсон — напевне розстріляють. Краще послать надійного розвідчика.

Полковник подумав.

— Ваша правда, господа. Я трохи захопився. Пошлемо краще розвідчика. Загине — не велика шкода. А видавати бандитам двох офіцерів мені самому жаль. Ви дайте розвідникові певний маршрут, де переховатись, через кого передати Зверліну мого листа.

О, я знав, куди направити полковникового розвідчика! Ми про те добре умовилися з тов. Холоденком. Ніхто розвідчика в Херсоні не зачепить, і лист полковників піде, куди хоче полковник. Тільки попередку побуває в руках Холоденка, й Холоденко його прочитає першим. Одержить розвідчик і відповідь. І назад спокійно повернеться.

Полковник написав до капітана Зверліна листа, запитував, коли той передає свій батальйон.

Нас полковник зарахував на службу в його батальйон. Одягли ми золоті погони й почали наводити туман на офіцерів своїми оповіданнями. Боялися одного, щоб часом котрий не впізнав мене або Якова.

Четвертого дня полковник викликав мене до себе, хвалився:

— Повернувся наш розвідчик, господін поручик. Ваші поради нам допомогли. Я про вас скажу командирові полку. Добровольческа армія не забуває заслуг.

Я подякував полковникові.

— Да, да, господін поручик,— хвалився полковник бундючно,— батьківщина не забуде своїх вірних синів. Сьогодні ми вирушаємо на Олешки, на з'єднання з батальйоном капітана Зверліна. Призначаю вас командиром першого ескадрону. Прапорщика Дученського вашим помічником.

Я браво дзенькнув острогами й подякував полковникові ще раз.

Ми переїхали на лівий беріг Дніпра, де стояв наш батальйон і як при-темніло — рушили кучугурами до Олешок.

Швидко посувався наш кінний батальйон з кулеметами. На піску не чути було нашого руху. Попереду манячіли дозори.

Полковник, я і Яків їхали попереду. Яків уже все знав через мене. Ми були з ним наготові.

Через годину ходу підбіг розвідчик, рапортував тихо:

— Зустрілися з Зверлінською розвідкою. Нас чекають. Через п'ять верстов будуть Олешки.

Полковникові нетерпеливилось. За таке діло він уже бачив на своїх плечах генеральські погони. Рвався вперед. До мене:

— Господін поручик. Візьміть взвод козаків,— поїдемо вперед. Поки весь батальйон дійде до Олешок, ми встигнемо підготуватись до переправи на той бік Дніпра. До ранку необхідно почати наступ на Херсон.

Я скомандував першому взводу, притиснули коней острогами, і добрі коні понесли до Олешок слідом за розвідником.

На бігу до нас прилучилася Зверлінська розвідка, і ми хутчія помчали далі.

Протупотіли тихими містечковими завулками, перескочили порожній базарний майдан.

Серце моє солодко стиснулось. Ще один провулок, і ми вже будемо в штабі мого батальйону.

— Стій!

Козаки стали, ми скочили з коней і бігом у штаб.

Темні сіни. Далі мій кабінет. Через шпари видко світло. Я шарпонував двері й дзвінко скомандував.

— Господа офіцери!

У кімнаті заторготіло. Полковник кахикнув, надув груди й пишно увійшов у кімнату.

— Драстуйте, господа офіцери... почав він, але ту хвилину два револьвери вирости під самим полковниковим носом. За хвилину обеззброєний він дико озирався по кімнаті.

Мої політруки з револьверами стояли по кімнаті. Коло столу сидів із зв'язаними руками капітан Зверлін.

Я виступив перед полковника.

— Честь маю вітати полковника в моєму штабі,— уклонився до нього,— дозвольте познайомитись! Комісар батальйону Василь Муха. Сідайте, спочивайте,— ми вже приїхали.

Полковник безсило гицнув на стілець.

— Дай йому зануді хоч раз по хряпах! — бурчав Яків, — бо я насилу втримався, щоб дорогою не розколоть йому голови шаблюкою!

Полковник схопився і хотів щось сказати, але поблизу бовкнула гармата, друга, третя. Заклекотіли кулемети. Полковник сів.

У кімнату вскочив комісар тов. Андрійв, гукав:

— Здоров, тов. Василю. Здоров, Якове. Бій з дроздовцями розпочався, як чусте й самі. Я від командира батальйону. Зараз скінчать. Дроздовці увійшли між нашими засідками й оточені. Ми підготувалися добре до зустрічі, товариші: з Херсону прибув ще один батальйон нам на підмогу звечора. Дроздовці мусять здатися, або будуть знищені всі до ноги.

Бій розгорався. Хата хиталася від пострілів нашої батареї, що стояла поруч штабу на базарному майдані.

Раптом стихло. Де - не - де цявкне рушниця.

У кімнату ввійшов весь у блискучій чорній шкірі, — френч, картуз, галіфе й чоботи, мов із чавуну вилитий, командир першого батальйону нашого полку тов. Чорний.

— Здоров, здоров, вашбродь, — сміявся здоровкаючись з мною та з Яковом. Ну, й лавочку ж, хлопці, ви зробили дроздам — на славу! Склали всі зброю. Здорово. Цих виведіть до ранку в льох, — кивнув на капітана Зверліна та на полковника Єлендржієвського. Приїде Холоденко вранці, тоді поговоримо з ними.

Полковник, озираючись по-вовчачому, а капітан повисівши голову, — вийшли з кімнати під вартою червоноармійців.

Яків задоволено лаявся:

— От щоб йому пуп репнув, — здорово вийшло, як по нотах!

Перемога справді далася нам легко і була значна.

Вранці приїхав тов. Холоденко з командиром нашого полку.

— Я ж вам казав, — привітався до нас, — вийшло на моє.

Яків задоволено мимрив:

— Зануда ти. Хотів розмінять?

— Кого хотів, того розміняю!

За годину капітана Зверліна та полковника Єлендржієвського розстріляли. Частина дроздовських козаків добровільно влилася в нашу дивізійну кінноту, а частину відіслали в тил.

Евакуація Херсону вже закінчена, і наша дивізія помалу відійшла від Херсону. То був час, коли Червона армія мусила була по всьому фронту відступати під натиском переважних кількістю і озброєнням денкінських банд.

— От же, Ося, і твоя справа дуже й дуже схожа на от цю мою пригоду. Не треба журиться, — треба боротися. Шукай злочинця, а вже суд дасть йому по шапці.

Василеве оповідання зовсім підбадьорило Ося. Він тепер навіть радий був, що довелося посидіть в Бупрі.

— Коли б тепер швидше випустили, Василю... Я знайду ворога!

— Ну от... Досиджуй свою пайку, нічого не поробиш. Гроші в тебе?

— Забрали всі, заарештувавши мене.

— На, маєш червінець... Більше не маю сам. Тепер бувай. Час уже їхати. Вечірнім потягом повернуся додому, бо я навіть відпуски не брав. Одержав твого листа й двинув. Думав, що тебе тут ріжуть. Ех ти, драма! — Василь обняв Ося, говорив:

— Та пиши, — що й до чого тут у тебе станеться. Усе викладай. Я ж тобі не чужий. У вересні приїду до вас у Кислиці знов у відпустку, й перетрусимо Кислиці з ніг до голови.

Витрусимо всіх шашлів. Бувай. Вітай батьків удома.

Ось до брами провів брата й, бадьоро пошвиштуючи, помарширував до своєї камери, до своєї шпани, до конокрадів, злодіїв, раклів — усього того людського мотлоху, що перетрушується, провітрюється по Бупрах, серед якого довелося прожити Осеві цілих вісім місяців. Осеві, кращому комсомольцеві села Кислиць, майбутньому інженерові!

ЧУЖИЙ

Ось вийшов з Бупрівської хвіртки й озирнувся навкруги.

Яке дивне й прекрасне життя. Сьогодні вперше за свій ще короткий вік зрозумів ціну волі, сонця, блакитного неба. Сьогодні вперше широкими видючими очима побачив той світ, де жив і досі його не помічав.

Ні, таки варто посидіти в Бупрі між чотирьох сірих стін дев'ять місяців, не бачачи нічого крім клаптя неба у вікні, клаптя неба над Бупрівським подвір'ям, одноманітних, сірих своїх товаришів по камері!

Дивно: у Бупрі сидючи, — здавалося, що по той бік бупрівських мурів життя завмерло так само, як і в Бупрі, що і там так само одноманітно, так само люди цілий день лежать на своїх брудних ліжниках, сплять або ідять щодня, поспішаючи, з одного бляшаного бачка, стають на перевірку й знов лежать, знов сплять. Ні обріїв, ні мрій. Усе пережито за перший місяць ув'язнення, обрії звузилися до меж камери, мрії посиріли й обіселися в душі пліснявими плямами.

І враз — розчинилася бупрівська брама, загуркотіло місто, заворушився перед очима бадьорий людський мурашник, закрутилася втомлена голова, ноги непевно ступають по бруку.

Біжить, голосить, співає життя навколо.

І так само воно мчало й тоді, коли Ось сидів у сірому кам'яному мішку? І так само воно б'валося вперед і тоді, коли помер би він, зовсім вийшов з Бупрівської брами?

Ось сів на лавочку. Ноги трусяться, серце стукотить. Життя, живе людське життя, налетіло вихором звуків та рухів на Ося, втомилло раптом, сп'янило.

Дивився на місто, а образлива думка ворухилася, ятрила душу:

— Один... Що ти варт — один, маленький, нікчемний з усіма своїми великими муками серед отого моря руху, серед людського плаву? Стоголовий, стоголовий велетень — людський колектив, іде, важко ступає. Іде просто вулицею, дзвонить, здіймає куряву. Підеш проти нього, — наступить на тебе, розчавить тебе — дрібеньку комашину й уваги не зверне на твою велику життєву трагедію.

І тільки за ним, за ним — всемогутнім владарем життя — безпечно йти-меш, тільки в його рядах ти — нікчемний слимачок — безстрашно й пере-можно йтимеш шляхом життя через усі перепони!

Ось не розумом зрозумів — істотою відчув переможній організований похід міста, сьогодні відчув, вийшовши з свого дев'ятимісячного індивідуального кубельця просто в місто. Сидів і дивився широко розчиненими очима на місто, ніби з високої гори: місто жило внизу, й він бачив кожен його колективний рух.

Спочивши й при звичайшись до оточення, Ось устав. Додому! Додому!

Стисло місто, одгули останні гуки там, позаду. Попереду — степ, могили, балки і ген - ген - обрії. Небо торкнулося до землі. Небо накрило землю блакитною мискою.

Степ уже помережала весна зеленим та чорним. І як у лад! Немов навмисне розкидав маляр по великому полотну зелені та чорні подовгасті

латочки — вздовж, упоперек, косо. Великий то десь мистець той маляр, що не муляє очей його малюнок, а приваблює, втішає. Кузочки повзають по тій чорно-зеленій степовій плахті. І плахта живе...

Гей, то не кузочки по плахті, то орачі по степу... Чуєш?

— Ге-е-й! А ну-гей-но!

Вітрець дихне, „гей“ те по степу несе.

Сядьте на землю, тоді далеко „гей“ чутніше й прозоріше. Смутне трохи й бадьоре трохи і незрозуміле трохи. Весняне „гей“!

Або приляжте, покладіть голову на голу весняну землю і слухайте. Тоді „гей“ буде летіти над вашою головою, над головою отак на аршин заввишки, а під головою вашою:

— Гу-у-уг... гу-у-у... гуде земля. Б'ють під землею дерев'яним молотом по чавунному казані, а казан гуде — гу-у-у!

Високо-високо, — непомітний жайворін тюркає, плете звукове мережево.

Іде господар за плугом, вслухається, забув де він, замислився. Сама собою рине з душі пісня. Без слів. Одноманітна. І чувається в тій пісні і жайворонів спів, і гудіння землі, і подих вітру, і дух розпареної землі. Вчувається:

... Тато орють...

— Гей, но. А ну но-о-о. — Дмитро помахує батоном на коні, тато — йдуть за плугом.

— Гей, но! Торкай, Дмитре. Треба до вечера доорати. Завтра Денисове оратимемо.

Ось лежить ниць на землі й зорить очима в дірочку. Туди втекла мишка. Йому надокучило тихо вичікувати на мишку. Вона хитра й не хоче вилазити, бо Ось знов за нею гонитиметься по ниві. Степ гомонить, — і Осеві хочеться гомоніти. Він штурхає бур'яниною в дірочку й співає:

— Вийди, вийди, Мишко,

Я тобі дам хліба,

Будемо вдвох гратися, —

Вийди, вийди, Мишко.

Не виходить. Ну то що, я з нею погмоню і в нірку.

— Ти дурна, мишко... Ось я виросту такий, як наш Дмитро й буду поганяти коні. Дмитро ходитиме за плугом, а тато коло воза варитимуть куліш.

— У мене буде такий довгий батіг і я ним хльоскатиму на весь степ. Ти не вмієш хльоскати, бо ти дурна мишка, а я вмію.

— Сьогодні тато з Дмитром виорють нашу четвертину, а завтра оратимуть Денисову, бо він з нами спігся. Тато казали, що й завтра візьмуть мене на оранку. Ми оратимемо ген там, коло Довгої могили. Я вилізу на могилу й гратимусь, а ти не добіжиш туди, бо в тебе малі ніжки.

— Осю, біжи сюди, — крашанки ящерячі виорали!

Зривається й лопотить босими ногами до борозни.

— Де, де, тату?

— Он там, позаду... Бачиш, біліють?

Біжить Ось до біленьких цяточок на чорній борозні.

— Аж п'ятеро. Ох, багато. Тату-у-у. Ловкі-і-і!

Тато зайшов із плугом далеко, не чує. Осеві байдуже. Він збирає крашаночки в жменю і скаче борозною на одній нозі. Він ще не знає, як саме буде гратися з крашаночками. Думає.

Крашаночки сиплються з Осєвої жмені на землю і підскакують. Ось радий.

— Диви, наче рожеві!

Збирає і ще раз силе на землю. Вони гумовими м'ячиками скачуть. Такі біленькі, такі гарненькі.

— От я кину тепер ви - и - и - соко і не розіб'ється!— Біжить на ріллю, замахається рукою і кидає вгору. Крашаночка біліє вгорі й падає на ріллю. Скільки, скільки біленьке по чорному.

— Ціла. А ну, ще!

За другим разом крашаночка влучає на тверду грудку й розбивається. Ось розглядає.

Жовток наче курячий. Без білка. Ну, а ця не розіб'ється?

Довго бавиться Ось. Ще три розбив, одна ціла.

— Цю покажу вдома хлопцям!

— Осю — ховрашок... Лови, лови!

Ось ганяє по полю за ховрашком. Уже був і догнав, та десь той шурхнув і не помітив куди.

Обідають коло воза черствий хліб з цибулею та огірками. Ой, добрий сьогодні Осеві хліб, як паска! Ось з насолодою гризе білими зубами черствий хліб, нюхає і оповідає, як ловив ховрашка.

Батько та Дмитро неухайно слухають Осеве оповідання. Жують і думають. Тато такий зморений.

— Тату... Ляжте поспіть, а я похожу за плугом!

Батько презирається з Дмитром і сміються. Ось і собі сміється. Од татової усмішки стало йому весело - весело.

— Г - у - у - у!

— Гей, но!

— Тюр - ір! Тюр - тір!

Ось спить смашно під возом. Спить і чує жайворінкове тюркання, батькове потейкування, гудіння землі. Маленьке тільце Осеве солодко кублиться в батькову свиту.

— Дррр... Чох, чох. Дррр.

Які дивні на степові звуки! Який то звір гарчить й спльовує сердито? Гарчання наближається, от - от налізе на Ося.

Сполоханий хлопець кидається й озирається навкруги.

Мрії... золоті сні далекого дитинства! На ваших крилах далеко можна залетіти в минуле. Забути, де ти нині...

Розлетілися сполохані Осеві згадки, а сам він стояв на шляху й дивився на два трактори, що плазували один по одному по полю, наближаючись до шляху й вкриваючи своїм гомоном степові гомони, вириваючи сивою наміткою диму чорну ріллю позад себе. Сховалися на хвилинку в долині, стихли і знов виткнулися на горбочок, затуркотіли.

— Радгосп оре!

Забрязкали, зарипіли трактори понад шляхом, повернули праворуч і посунули назад. З'явився сірий пилоч за ними, запахло бензиною. Смачно пахне на степу бензина!

Стояв довго Ось — дивився, слухав. Чув далекий гомін тракторів, — упевнений, робочий. Нічого більше не чув. Усе поглинув тукіт моторів, і жайворонові співи й далеке потейкування. Так часом увійде в хату духового оркестра й поглине своїми зливами мідяних звуків кволе нікч.мне бренькання балалайки, що досі панувала своїм теленьканням над слухачами.

— Радгосп оре!

Ось любив стояти коло радгоспівських ланів і дивитися, як оруть трактори. Вісім років господарює радгосп по сусідству з Кислицькими нивами. П'ятьсот десятин землі колишньої монастирської щороку порас

радгосп, і ніколи не побачиш на радгоспівських нивах тієї сили народу, що бачиш ціле літо на Кислицьких нивах.

Вовтузяться великі жуки — трактори, плазують швидко по радгоспівських ланах, орють, косять, молотять і знов орють.

Ще гнуться — гнуться жінці та косарі по Кислицьких полях, а на радгоспівських уже порожньо, тільки жовті ожереди соломи лягли посеред радгоспівської дільниці, задрімали під осіннім сонцем. Який чарівник робить радгоспові — махне рукою, і вже поорано й посіяно; махне другою — і вже покошено, змолочено? Маленька чорненька машина — невтомний чарівник радгоспівський — трактор так управляється!

Глянь на Кислицькі трактори: ворухнуться комашня день - у - день — оре. Оре, слухає жайворонків, утворає рясний піт. Цілий день. Цілий рік. Цілий вік!

Іде Ось серед Кислицьких нив. По той і по другий бік шляху — орють, сіють, волочать. Весна.

Скрипить угорі жайворін, долітає груба лайка, гупає істик по конячих ребрах, а худа, миршава конячина байдуке помахує хвостом. Бий, господарю, мене, або й не бий — як твоя ласка, а мені вже однаково. Була молодію, боялася бійки, тягла твого плуга, з шкури вилазила, а тепер байдуке. Уб'єш — подякую. Менше муки зазнаю.

Налягає господар з останніх сил на чепіги, заглиблює плуга в землю, а в очах господарських — золоті мухи танцюють. Піт тече за комір.

— Но - о, прокляті! Виздыхали б ви од мене. Прокляте життя!

Прокляте. Безсиле. Голоднє. Невилазне. Темне, як глупа ніч.

І розвіюється солодка поезія першої запашної скиби, не дзвонить уже земля, а муляє грудням підбиті босі п'яти, остогид жайворін своїм дурним тілінканням.

Іде Ось серед Кислицьких — рідних, весняних нив, читає знайомі сторінки з книги життя свого учорашнього. З книги життя сьогоднішнього тисяч отих комашок, що повзають по полях, дряпаючи в безвихідній нудзі землю. Несе Ось свою молоді, укохану мрію — про трактор, про невеличку гомінку залізну машину, що без прокльонів, без натуги надмірної, смертельної — бадоро тукотить вздовж безмежних ланів Кислицьких, а він, Ось, граючись, загнуждав її залізну, невтомну силу й веде, куди хоче, куди сам знає, — вперед. Усе вперед!

Несе Ось в Кислиці свої молоді сили, свою молоді певність.

— Драстуй, село рідне!

Вузенька вуличка з калюжою посередині — така рідна. І все тут у селі — таке рідне, таке давно знайоме. Душа усміхається, вітається до кожного двору. Очі шукають людей — своїх людей, кислівців! Тих, до кого він іде.

То ж Іван Калитка йде? Куди він?

— Драстуйте, дядьку.

Кивнув Іван, хотів щось спитати та не спитавши — пішов вулицею. Озирнувся Ось, — стоїть уже Іван коло Гнатового двору, Гнат через ворота виглядає. Дивляться обидва услід за Осем, кивають один до одного головами.

То тут, то там вигулькне через тин голова й сховається. Промине Ось, тоді голова виросте над тином і довго, допитливо дивиться.

— Що несе селові той хлопець знов? Розбій, грабіжки, страх?

Поспішав Ось до хати. Швидше б проминути оті десятки ворожих очей. Стислося болюче серце.

— Чужий...

Тихо увійшов у хату.

- Хто там?
- Я, мамо.
- Ох, лихо. Чи не ти, Осю?..
- Я, мамо.

Похапливо злазить з печі старенька мати. З торбинками в руці. Певно насіння до сажання вишукує по закутках.

- Моя дитино. Чи я тебе ждала. Ти ж мабуть їсти хочеш?
- Не хочеться.
- Може хоч каші з молочком зїси?
- Не хочеться.

Сіла мати на полу, підперла голову рукою, сльози з очей котяться. Дивиться на сина й плаче. Плаче й мовчить.

- ... Чужий...
- Де ж татко?
- Оре, сину. Поїхав з Дмитром. Насилу сама впрохала Дмитра, щоб пособив батькові. Нема помічі старому, ой, нема!
- Піду, похожу на дворі...
- Спочив би може... Утомився ідучи.
- Ляжу на сіні в повітці.

Туди, в повітку — нікого не бачити. Спочити!
Лежав у повітці на сіні, думав:

— Як зв'язати ту нитку, що єднала його з людьми, матір'ю, з усіма?
Яким шляхом підійти до їхніх душ, як показати їм свою душу? Як вернути втрачене щастя, щастя бути рідною часткою єдиного людського колективу села Кислиць? Тільки один шлях до того — знайти справжнього злодія.

- І тією стежкою він піде...
- Іди за мною, — чує знайомий голос...
- Доцю, — де ти взялася?
- Я на тебе чекала... Почула, що приїхав і чекала тут. Знала, що ти підеш до нашої комсомольської ниви.
- Драстуй же, Доценько.
- Драстуй, Осю.
- Я скучив за тобою.

— І я за тобою скучила. Думала — не дочекаюся тебе. Думала — не повернешся вже до нас. Ходімо, Осю, хлопці мабуть уже всі на ниві. Ми цього року посіяли на нашій ниві буряки й тютюн.

Іде Ось, обнявши Доцю рукою... Ідуть середзеленого жита... Стежкою, протоптаною через зелені жита та пшениці.

— Я тобі, Доцю, багато, багато маю оповісти, потім. Що ж тут у нас чувати? Чи пошле тебе райком цього року до школи? Добре було б, Доцю. А за нами — Андрій, Микола, Каленик. Увесь наш осередок. Інженерами повернемо в наше село.

Доця тупиться до Осевого плеча і, капосна, і досі не кинула своєї звички, показує йому язика, регочеться. Ось і собі регочеться. Тисне Доцю до себе, зазирає у вічі.

- Не балуйся, Осю!
- Скучив за тобою, Доценько.
- Знаю тебе. Брехун. Не одній уже казав те саме? Хіба мало в школі студенток?

- Доцю... Ти... Кирпата!
- О, ти гарний? Пхі. Щастя яке. Не бачила!
- То на ж тобі! — Ось чмокає Доцю у вухо.

Доця штовхає Ося в груди й, регочучись, тікає стежкою поміж житами.

— Лови, Осю.

Ось ловить. Біжить серед жита за червоною хусткою. Не дожене. Ноги спутані. Що воно за морока — спутані ноги? Хто й коли спутав йому ноги. Хіба ж з спутаними ногами доженеш Доцю?

— Доцю, Доцю.

— Ха - ха.

— Почекай, Доцю!

Ось з усіх сил борсається, розпутує ноги з невидимих тут. Швидше, швидше, бо Доця заховається, тоді вже не знайдеш її.

— Осю - ю - ю...

Ось в останнє шарпає спутаними ногами й прокидається.

— Осю, сину... Будю, будю... Натомився. Іди до хати, вечеряти. Батько та Дмитро ждуть. На сорочку чисту, та переодягнися мерщій...

— Я зараз, мамо...

Переодягається Ось, а думки в'ються настирливо:

— Як з ними говорити? Що вони скажуть? Що я їм скажу?

Нерішуче ступив у хату. Коло низенького столика серед хати сидить батько. Який сивий став. Дмитро праворуч од батька. Мати на лаві, підперла рукою щоку. Думають. Не вечеряють, чекають на нього.

— Драстуйте!

— Драстуй.

— Сідай, сину... Ти ж голодний... Зварила свіженьких галушок! — заметушилася мати, торгнула для чогось його стільчика.

Перехрестився батько, перехрестив страву, утер вуса, взявся за ложку.

Іли мовчки. Не дивилися на Ося. Тільки мати не спускала порожніх очей з свого найменшого. Гнітюча тиша панувала в хаті. Здавалося, на столі лежав мрець.

— Т - а - ак... Що ж там у городі чувать?

Ось спалахнув.

— Не роздивився, тату... Не чув нічого. Поспішав до дому.

— Їж, їж, сину...

— Не хочеться, мамо..

І знову гнітюча мовчанка. Нарочито голосно сьорбає кожен, — стукають ложками.

Горло Осеві стиснулось. У висках коле, із грудей вище й вище коється м'який, вогкий клубок. Ще хвилина, і щось станеться. Мусить статись.

Ось падає головою на коліна й здригується...

— Тату... тату... підіймає до батька заплакане лице, — тату... Я не винний!

— Господь з тобою, дитино, — схоплюється мати, — хіба хто тобі що каже?

Закурене лице Остапове сіріє, рука з ложкою тримить.

— Не плач, — кида Остап суворо, — було б шануватися краще.

Дмитро кидає ложку на стіл і виходить з хати, буркнувши:

— Інженер... і повечерять не дасть!

Похитуючись, іде Ось до полу й лягає ниць...

Один батько довечеряв не поспішаючись, перехрестився і, шепчучи тихо й урочисто, почав молитись перед сном. Перехрестився востаннє, роздягся і, поклавши в голови свиту, ліг на лаві.

Прибирає мати після вечері, а сльози котяться і котяться їй по глибоких зморшках на щоках, мов струмочки по сухій порепаній землі.

Загасила лампу і довго, довго шепотіла — молилася.

Пішли для Ося дні за днями — одноманітні, нудні, мовчазні. Усе в полі Ось, з батьком землю порас: оре, волочить, гладить. А рана болюча ятриться в грудях: край. Усьому край. Наймитом, чужаком умреш, Осю, коло плуга прадідівського. Самітній, покинутий.

Болисть спільна душевна рана всій родині Мух. Носяться з нею обережно, доторкнутися до неї бояться. Помер колишній Ось — свій, рідний, веселий, неугомонний, неслухняний — і повноправний. Народився новий Ось — робочий, мовчазний віл, людський покидьок, злодій.

У суботу пішов до комсомолу. Довго вагався, як, про віщо говорити тепер з комсомольцями? Непереможно тягло: може зрозуміють?

Постояв коло дверей. Притишений гомін чути з кімнати. Такий рідний гомін!

Увійшов. Біля комсомольського столу — Доця, Андрій, Микола й Каленик. Бюро. Мовчки повернулися до Ося.

— Добрий вечір...

— Добрий вечір!

Сів на лавці — оддалік. Прикра мовчанка. Треба піти звідси. Тікати швидше. Це ж само собою зрозуміло. Чого прийшов — викинутий з комсомолу, грабіжнику нещасний? Та як піти, як не хотять рухати ноги, як так соромно до божевілья перейти три кроки до дверей? Щось нудне опутало мозок, усе тіло, відібрало волю. Тільки жаль та сором палять вуха. Хіба скочити і враз вибігти з кімнати і ніколи ні з ким не зустрічатись?

Устала Доця. Вона така сувора й чужа.

— Ви щось хотіли сказати, товаришу Муху?

— Ні... Я... так...

— Тоді — пробачте. У нас закриті засідання... І взагалі, — мені дуже дивно...

Придуркувати посміхаючись, устав і помалу пішов до дверей.

Куди ж тепер? Ішов вулицею і відчував, як наростала в грудях люта злоба?.. Мене, найкращого в селі комсомольця, найчеснішого, найвідданішого комсомолові — вигнали, як заблукану собаку? Дивуються, що я прийшов до них за допомогою в тяжку хвилину? Прийшов як до найближчих друзів?.. Добре ж! Я вам покажу, як так. Покажу, сволочі!

Інший, розважливий голос, десь з іншого душевного закутка, питав:

— Кому й що ти покажеш? Ти ж тільки що хвалився, що ти найкращий. Ти хотів би люто покарати своїх недавніх друзів — за що? Хіба не ти сам винний? Хіба не любили вони тебе щиро, тебе, найкращого комсомольця? Чи може ти хочеш, щоб вони так само любили тебе — грабіжника, бандита з великого шляху? Ти не бандит? Доведи, що ти не бандит!

Сам ти винний — сам і карайся. Без вини винний — без вини й карайся.

Ти ж знаєш, що не ти зробив злочин, — чого ж тобі ще треба? Плюнь на всіх. Вони не варті твоєї поваги, ані твоєї кари. Живи сам — гордий і правдивий.

Сам? Кому потрібний ти — сам? Нікому — бо сам. Що таке — самотня людина? Бездомний пес. Вигнаний з двору, і пес скавулить, не хоче йти від людей. Ти ж — не пес. Ти ж Ось, який так зухвало казав — я! Я не піддамся нікому й нічому, осилию всі перепони свої — ми двома руками та ясним розумом!

Нещасний. Ти вже заслинився на першому кроці, умлівася перед першою перепорою. Ти б хотів досягти своєї мети гладенько, спокійненько ідучи вперед, тримаючись за мамину спідницю?

Ти ж хотів боротьби. Згадай брата Василя, згадай тов. Якова Христюка. Життям офірували, а не піддалися, не поступилися ні перед чим в боротьбі за кращу долю людську. Блазню нещасний! Комедіянт! Ха-ха! Правду каже брат Дмитро — комедіянт. Так, так. Добре на сцені в хаті - читальні грати героїчні ролі, а в житті — ма - мо?

— Гаразд. Боротьба — так боротьба. Для того й послав його Василь у Кислиці. Шукати свого ворога! Знайти того, хто змарнував йому долю, і задушити гадину власними руками. Задушити і в морду плюнути. Притягти до громади й мов кошеня нікчемне кинути його громаді до ніг. Ось він. Годі глуму й зневаги! До Микити мерщій! До кооперативу! Не-хай каже — хто його пограбував?

Переїнятий палючою люттю — біг до кооперативу. Кооператив уже зачинено, але світло блищить.

Микита певно тут.

Постукав.

— Відчиніть.

— Хто там?

— Відчиніть діло, є.

— Приходь завтра. Діла й без тебе багато.

— Та відчиняй, сволоч паршива, коли тебе по доброму просять! Будеш мене завтраками годувати? Бюрократизм розводити в своїй затру-шеній кооперації?

У крамниці заторготіло, загупали кроки, і Микита відчинив двері.

— Хто тут?

— Муха Хтодось — не чуєш? Поговорить прийшов.

Микита злякано відступив у крамницю. Лапав рукою ззаду, чим би можна було захиститись.

За стійкою коло лямпи сидів Дмитро. Він спокійно й зневажливо кривився, питає:

— Тобі чого треба, Осю? У нас саме переоблік краму.

Очі Осеві зажеврились.

— Підрахуйте, скільки вкрали й скільки ще вкрати можна?— Не виймаючи руку з кешені, Ось позирав то на Дмитра, то на Микиту.

Дмитро похмурився і помітно збентежився. Зирнув боком на Микиту.

Встав.

— Ти, Осю, може прийшов жартувать?... То такими словами не жартують.

Ось ступив до Дмитра. Незрозуміла ненависть закипіла в грудях, залила свідомість гарячими хвилями.

— Не до жартів мені, Дмитре. Чуєш, не до жартів! Не в'язни туди, куди тебе не просять. Вийди на двір, мені треба поговорити з Микитою.

— Скінчимо роботу, тоді й поговориш.

— Вийди, кажу!— Ось сунув праву руку в кешеню.

Дмитро зблід. Знав, що Ось досі носить при собі револьвера.

— Хай ти скажишся!— кинув Дмитро книжкою об стійку, — досту-каєшся ти знов. Я бачу. Вийшов з крамниці, грюкнувши дверима.

Микита похапцем скочив за стійку й стежив за кожним Осевим рухом. Ось підійшов до стійки.

— Ну?

— Що?

— Хто тебе пограбував?

— ?!

— Хто, питаю, пограбував тебе? Ти ж знаєш, що не я грабував?

— Ти... не дуже!

— Не скажеш? — Ось витяг з кешені револьвер і помалу навів на Микиту — кажи... рахуватиму до трьох разів... Або скажи, хто тебе грабував, або я тебе вб'ю. Разі... Два...

— Рятуйте! — зарепетував несамовито Микита, упавши за стійку — рятуйте!

У крамницю вскочив Дмитро.

— Ти сказився? — кричав до Ося, — що ти собі думаєш? Знов за своє?

Ось лапнув рукою за чоло. Він, справді, здається, сказився. Не так треба було... Не так... Вискочив на двір і з револьвером в руці біг шляхом. Хапався за голову, ставав дивитися в темряву й знов біг. Біг уже степом. Не помітив, коли сюди добіг. Біг, спотикався, схлипував. Нарешті зачепився і впав. Нерухомий лежав, притулившись до м'якої ріллі.

Перед ранком повернувся додому. Ліг у повітці й спав, поки мати розбудила обідати.

Обідали вчистю, як завжди обідали в неділю, і мовчки. Часом хіба скинуться по слову батько з Дмитром. Ось байдуже жував і дивився на всіх непорозуміло. Такі чужі, такі набридли. І він їх колись любив? Дивно. Обідають, неначе величезну роботу виконують і вони — його рідні? Не може бути. Якась помилка!

— От що я мав сказати, та трохи не забув, — обізвався Дмитро, — Ось знов вибрикує. Вночі наскочив у кооператив з револьвером і трохи не застрелив Микиту. На цей раз минулося, упрохав я Микиту, щоб не доносив міліції. То ж скажіть йому, тату, що коли хоче бандувати — нехай нас з вами не мішає туди. Нехай їде бандувати на широкий шлях і не робить нас людським посміховиськом... Ще гукав, тату, десятицький — на сход щоб ішли. Про податок щось там... — Дмитро скрутив цигарку й вийшов з хати.

Мати залякла на одному місці з піднесеною ложкою.

Остан уперше за час, коли Ось повернувся з Бупру, дивився просто в очі Осеві, губи посиніли тримтіли. Раптом гаркнув кулаком по столі й зашипів, бризкаючи слиною.

— Уб'ю... Сам уб'ю, — тільки почую ще раз про тебе!

Як колись в дитинстві, Ось помалу встав і не одриваючи очей од батькового обличчя, боком пішов з хати з вареником у руці. Стояв бездумно коло хати і дивився просто себе. Лиско висмикнув вареника з Осеві руки й лігши коло Ося, смачно їв. Нічого не помічав, нічого не чув Ось.

Пішов... Переступив перелаз, пішов вулицею. Коло дворів уже гуляли гуртки людей, дівчата співали, кахикали до нього образливо, тюкали... Ішов просто вулицею.

Нехай тюкають. Уже так наболіла душа, що ніщо, ніщо не може вразити. Байдуже. Люди такі холодні й дурні. Вони ж не можуть заглянути у душу. Хіба вони можуть зрозуміти чужий біль?

Хотів, здається, кудись піти та й забув... Чи сказати щось хотів комусь, чи спитати у когось? Ага, люди йдуть на сход... Цікаво, про що і як тепер говорять на сході. Колись і він же говорив. Хвалили. Піти хіба послухать? Тюкатимуть? Нехай. Однак швидко все це скінчиться. Так... так... скінчиться... Мусить скінчитись. Уже впевнено говорив собі. — Так треба встанне послухати. Може вони ще зрозуміють мене?

Протовпився поміж людьми до столу президії. Сход уже розпочався. Говорить саме голова сільради Никифір. Он і Доця коло столу стоїть.

Про що говорять Никифір? Ага, про кооперацію, про паї.

— Збитки великі... Пограбовано Микиту — сами знаєте... Треба підтримати кооператив, бо ходитимемо до міста по хунт соли.

— Правильно... згоджується Ось про себе.— Никифір розумно говорить до бідноти. Гарний голова, про це я і раніше говорив. Тільки одного не сказав... Обминув.

— Може хто хоче сказати що,— звернувся голова до сходу, скінчивши промову,— кажіть. Діло громадське. Кожному болить. Радьте...

Сход загомонів... Засперечалися.

Ось зійшов на сільрадівський ганок до президії. Ганок завжди правив за трибуну для промовців, гукнув до голови:

— Дай мені слово!

Гомін почав стихать. Сход, як один чоловік, повернув голови до Ося. Никифір розгублено тупцявся коло столу — чи дати слово Осеві, чи не дати?

Доця відвернулася і почервоніла.

За одну хвилину все те побачив Ось, і раптом закипіла в ньому лютя. У роті стало сухо. Почав:

— Товариші. Голова правильно сказав про паї. Треба всій бідноті нарешті вступити членами до кооперативу... Тільки одного Никифір не сказав — про ревізію! Що робиться в нашому кооперативі? Кооператив обкрадають!.. Де гроші, де крам?..

— Банда забрала,— вигукнуло з натовпу.

— Не перебанчайте, нехай каже. Чуєш — у ревізію хоче...

— Еге - ж... На степу ревізувать кооператив небезпечно... У Бупр сажають?

— Він як почне робить ревізію, то без штанів усі будемо.

— Тю!

— Та дайте йому по шиї котрий ближчий!

— Геть, злодюго!

— Бийте його!

— Бандиста чортів, ще й гавкає!

Ось занімів. Вигуки важким камінням гупали по душі. В очу потемніло. Похитуючись пішов по східцях з ганку.

Сход похмуро розступився — ніхто не хотів доторкнутись до Ося хоч би одягою. Ішов просторою рівною вуличкою через натовп.

Хто стояв далі — ті тюкали, свистіли, лаяли, грубо й люто.

Ішов далі шляхом. Стискав у кешені револьвер і йшов. Куди? Туди, де знав найкращі свої дні, де викохав золоті мрії. У хату - читальню, в комсомол. Туди. Хоч трошки ласки. Хоч трошки дайте тепла людського серця... На хвилиночку... Бо швидко, швидко край!

Порожньо коло хати - читальні. Порожньо в хаті. Усі на сході. Так краще. Сьогодні вже не треба людей. Не треба, бо ще раз плюнуть у душу.

На дверях замок. Ага, він бувало влізати, коли замкнено, вікном. Одсуне лозиною гачок і одчинить вікно. Ніхто не дивиться? Ні. Швидко. Так... Готово. Тепер зачинить вікно. Прощайте, люди.

Як затишно в хаті - читальні! Великий стіл... Для газет. А то комсомольський... менший. Шафа з книжками, з газетами. Десь мишка шарудить.

Рідне, дороге минуле обняло Ося. Дев'ять місяців мук! Отут, біля цього столу, його вінчали хлопці з Доцею. Любі!

Очі жадібно шукали по хаті. Хотілося ще раз побачити все, все і понести з собою в небуття не сьогоднішні муки, а колишні радощі.

Володимир Ілліч дивиться з стіни примруживши око... Усміхається. Побачив щось велике, прекрасне, досяжне... Туди дивляться його примружені очі.

Григорій Іванович схилив ліве ухо, прислухається і думає.

Тов. Чубар просто несе свої широкі груди. Дужий і рівний, трохи прикурений димом. Якби йому сивуваті вуса, — який подібний був би до Василя. І ніс, і лоб і очі... Мухівської породи. Чи то може так здається?

Тов. Фрунзе... у шапці й шинелі... На весь зріст. Борода чорна, а лице бліде. Який він утомлений! Чи після тифу встав, чи виліз із окопів, просидівши там цілі роки невилазно? Виліз глянути на світ широкий, дихнути вільним повітрям.

Мій комсомольський стіл... Друже мій, скільки над тобою передумалося, переговорювалося, перераділося?

Висунув скриньку. Повинен бути папір, атраменти й ручка. Так — є. Як завжди. Швидше, поки ніхто не прийшов, — скінчити все. Написати останні... Останні листи.

— Прощай, брате! Прощай, Василю! Коли ти одержиш цього листа — мене вже не буде. Не сердься, брате, на твого хлопчика. Не осилив він, не переміг. В останню свою хвилину — вклоняюся тобі, моїй недосяжній мрії. Ти один повірив мені, ти один, яким і я хотів бути. Ти один братерському підтримав мене. І все ж — я безсилий боротись. Немає з ким боротись. Розумієш — немає з ким. Я в якомусь зачарованому колі гемряви, злоби і людської байдужности. Я чужий між своїми, я проклятий, затюканий всіма, я чужий у рідній хаті. Чужий у рідному селі. Чужий у комсомолі. Чужий самому собі. Щасливий ти, брате. Ти зазнав і тюрми і голоду й мук. Та не зазнав ти моїх мук, бо ти був усе своє життя серед своїх, серед товаришів, серед друзів. Вони тобі вірили! Ти був їхній. А я не маю нікого. Я чужий на віки для тих, кого любив і люблю.

І куди б я не пішов з села — на всьому світі я буду чужий, бо не зможу забути того, що сталося. Я — мов сміття з нового життя. Наді мною висить зневага й призи́рство моїх друзів. Я ні на кого не серджусь. Вони ж не знають, що я невинний. Може так і треба. Може я зайвий у житті. Я мучу всіх, я більмо на здоровому оці. Що ж... Нехай так. Прощай. Тільки одного я прошу, брате: скажи всім, скажи татові й мамі, що я не винний, що сталася помилка. Тоді вони повірять, як умру я. Нехай ніхто не має на мене жалю. Я ж усіх так любив.

Твій Ось

Пише Ось, а сльози капують на листа ясними перлинками. Не з болю душевного, а так якось нечутно ринуть з очей, з самої душі.

— Прощай, Доцю.

Не сердься. Я не винний, Доценко. Повір, і мені буде легше вмирати. Було так радісно думати, що ніколи ми з тобою не розлучимося. Коли мріяв я бути інженером, то завжди думав про тебе і тоді був мов на крилах. Думки про тебе окрилювали мене, і я був такий дужий! Мені дивно, що сьогодні мене вже не буде. Хочеться битися головою об стіну й кричати, страшно кричати, щоб хтось почув мою правду. Доцю! Моя єдина на світі! Повір. Обдурі себе й повір, що я невинний. Повірте, всі ви, мої колишні друзі, за котрих радий я був піти в огонь. А коли немає мені віри — то забудьте мене, не згадуйте ніколи. Ще одно прохання, Доцю — перешли Василеві листа, що тут залишаю.

Дозволь останній раз здалеку поцілувати тебе, мою любов Доціньку. Я ж, Доцю, не злодій!

Твій, твій Ось

Упав головою на стіл, бився, ридав тихо й страшно, по звірячому. повний смертельного жаху. Туман застилав мозок. Якись страшні привиди танцювали перед очима, дражнили його огняними язиками, перекидалися

в повітрі, вили й реготалися. Чорна намітка м'яко лягла на мозок, усе обірвалося і з гуркотом упало в провалля...

Довго лежав на столі головою непритомний. Уже вечір завісив знавору вікна, уже визирнув з - поза верб місяць по той бік села й глянув у вікно хати - читальні.

Ось звів очима. Де він? Що сталося? Помер? А хто то плаче так розпачливо? Певне й справді на тому світі єсть якийсь життя? Невже й там муки та ридання?

Боячись поворухнутись, Ось прислухався.

— Осю... Осю...

Крізь плач, крізь жальний шепіт — вчував Ось своє ім'я, знайомий голос.

— Ой, пропала ж я...

Ужалений у саму душу, схопився, наймовірно озирнувся.

Сон, маячіння, чи що за мною?

— Це ти, Доцю?

Стихло. Напружена тиша.

— Хто тут?

— Ти, Осю?

Дві істоти сплелися в обіймах, здригалися від ридань.

— Доцю... не винний. Доцю!

— Не знаю... Нічого, Осю, не знаю... Іди... Куди хоч іди. Не муч нас... Іди від нас.

— Не плач, Доцю, я піду. Не плач... Я піду. Обережно посадив Доцю на ослоні, навшпиньках вийшов з хати. Хапався за голову, шепотів:

— Я піду... Ти не плач, Доцю. Бачиш — я ж уже пішов. Тільки не забудь сказати всім, усім...

У дворі Лиско потерся ласкаво об Осеві ноги й одійшов до хати. Ось простував до повітки, шепотів:

— Тихо... Не стукайте... Нехай засне Доця. Вона дуже втомилася. Я тільки гляну на неї й піду.

Чорна паща дверей ковтула Ося.

Лиско гавкнув, почухався, позіхнув і, муркочучи, клубочком ліг коло хатньої призьби.

На хвилину криваво спалахнуло на чорних дверях повітки й гримнув постріл. Луна м'яко покотилася над селом. Лиско гавкнув, сів коло хатніх дверей і сумно, ридючи, завив.

Із повітки вискочила людська постать, доскочила до хатніх дверей, ударилася об них усім тілом, двері тріснули й розчинилися.

— Рятуйте, Ось застрілився!

Замиготіло світло в хаті, заворушилися волохаті тіні.

— Чого ти, Дмитре?

— Ось застрілився в повітці. Я спав там, коли чую — стрельнув коло мене. Скочив, аж Ось лежить, стогне. Швидше, біжіть, тату, до хвершала, а я верхи в слободу по лікаря.

Затупотів коло хати кінь, і Дмитро верхи вискочив з двору.

У повітці голосила Остапиха, гайдуючись з лялпою над Осем, а Остап дерев'яними ногами дибав до фельдшера.

Тіні людські нерішуче никали з вулиці через двір і ховалися в повітку. До Остапихиного голосіння долучалися збентежені голоси. Сходилися сусіди, зазирали в повітку й хрестилися.

Прибіг захеканий фельдшер... Його сердитий голос залунав у повітці.

Лежить Ось у хаті батьківській, на широкому прадідівському столі, під чорними, порепаними прадідівськими богами.

Моргає лампадка, блимає лампа. В хаті повно людей.

Лежить Ось білий, білий, голий по пояс. Червона поворозка послалася з грудей од серця по столу, на лаві й долі.

Вправно справляється фельдшер. Білі пакети покладено на груди й на спину. Щільно вкрито груди биндами.

— Вийдіть усі з хати! Відчиніть двері... Та геть к чортовій матері, кому я кажу! — сичить фельдшер наступаючи на цікавих. Покірно виливається натовп з хати, стає під вікнами й десятки очей пильно дивляться крізь шиби на молоде бліде обличчя там, на столі... В хаті.

— Каже — живий?

— Де там... Крови стільки витекло.

— Застрелився?..

— Бідна мати...

Фельдшер утомлено сідає на лаву.

Не ворухнеться, застигла на полу — мати. Вона вся в очах.

Коло порога стоїть Остап. Дивиться на чорного Миколу чудотворця і шепче. Що він шепче?

Сонце глянуло у вікно. Поклало золотий обручик на бліде Осеве чоло.

Сидить задубіла мати. Стоїть сивий Остап коло порога. Глухо гомонить народ під вікнами:

— Приїхали.

— Слобідський дохтор...

У хату вступає лікар. Фельдшер встає з лави йому назустріч.

— Ну, як наш кавалер?

— Пульс є... Дихає, а непритомний уже п'яту годину. Кров'ю зійшов дуже.

Лікар слухає і швидко одягає білий халат.

— А рана?

— Я б сказав — безпечна. Край легенів зачепила куля. Вийшла на спині. Лікар слухав живчик, дихання.

— Покажіть мені рану.

Обережно розмотують бинди.

— Да - а - а... Дивиться лікар на бліде, гостре обличчя Осева, головою хитає.

Устала мати. Стоїть. Може не можна ворухитися? Може зашкодить Осеві її чалапкання ногами?

Глянув на неї лікар.

— Що ж ви, бабусю? Молодий такий, гарний і тікає від вас?

Сплеснула мовчки руками.

— Нічого, нічого, бабусю... Підлатаємо, Через місяць на весіллі танцюватимемо.

Перехрестилася стара, стала навколюшки й зняла сухі жовті руки в товстих синіх жилах до образів.

Лікар велів фершалові:

— Іване Сергійовичу! Сідайте з хворим на мою бричку й до лікарні. Обережно, тихо. Я поїду вперед.

Обмощений матусиними подушками, тихо виїхав Ось з батьківського двору. Схилився на фельдшерово плече.

Не бачив ані матінки, як вона в німій жалобі ламала руки, йдучи за бричкою, не бачив батька, як плакав він стоячи на причілку хати, не бачив брата Дмитра, як утер він кулаком очі й сховався в повітку. Не бачив, як усе село йшло походом за ним до край села, не бачив на порозі хати - читальні дівчини в червоній хустині.

(Кінець буде)

ГН. ХОТКЕВИЧ

ПЕРУН

Від Лишнього на Перун далеко і проти води. Треба було ждати низового вітру. Це буває не часто на Дніпрі, а головне — якось випадково.

Нарешті ми якось діждалися. Як війнув, та ще й здоровий. Нап'яли ми парус — і поперла нас одна стихія по другій!

Особлива це розкіш — їхати парусом! І її ні в казці сказати, ні пером описати. А як так, то не треба й намагатися.

Вітер дужчав. Ми летимо серединою Дніпра, човен ріже хвилю, каміння тільки мелькає мимо. І мале і велике. Держись шапка!

З - під паруса далеко не видно вперед. Де Перун? Може оце великий острів виринає з - за полотна? Ні, це мабуть Таволжан. Про нього Боплан казав, що тут росте багато таволги, але тут мабуть якесь непорозуміння, бо тепер таволгою зовуть лозу, а Боплан каже про якесь „червоне дерево, тверде як бук; з нього роблять краску для волосся й вона має властивість гнати сечу з коней“. Для лози й справді тут місця нема — острів скелястий. А старі діди з сусіднього села — Августинівка по-писаному, а Смольща по-народньому — кажуть, що ще за їх пам'яті весь Таволжан був укритий величезним дубовим лісом.

Тепер це довгий і голий острів. Ні таволги, ні дубів — самий камінь. Голий дикий камінь, Дика безплідна краса, але... якось скучно думати, що всі острови Дніпрові були колись, ще так недавно, вкриті розкішними дубовими лісами. Багато з них носять навіть назву „Дубовий острів“, але йдьте тепер мимо них, то не побачите не то дуба, а й лозини. Усі голі, як оце й Таволжан.

Таволжан... Towal-Zani, як називав колись давній подорожник Еріх Лясота. Великий, безмовний, мов дракон, який простягся серед ріки й дремає.

А вітер змагає. Вже хвилі великі, вже баранці на них показуються, і наш човен, „то взлетая, то ныряя, скачет (тільки що не „лая“) впопыхах“. Що за сквапливість у цих хвилях, що за суєта?

Таволжан і Таволжан... все Таволжан і Таволжан... Та й довгий же який він.

Але що се впереді?.. О - о - о. Та це ж він — Перун!

Перун, напевне Перун. Але звідси, знизу їдучи — нічого страшного. Острів та й годі. Навіть добродушна пісчана заміль. Уткнувся в неї рибальський човник, двоє рибалок відпочивають на піску.

Пристаїли й ми до них — вітер так і виніс на берег.

Сидимо, балакаємо. Рибалки (вудильщики) скаржаться, що нема риби.

— Що ж... я оце вчора піймав 28 штук, а товариш 32. Хіба це ловля? Раніше я без півсотні з роду додому не вертався. А тепер — чи риби нема, чи повтікала куди — чорти її батька знають.

Рибалки посідали в човен, відпливши трохи від берега, й закорилися. Це кидається два каменя: один великий з носу, а другий менший з корми. Човен стає вповодж води, а на течію закидати.

Ми зняли парус — хто ж його знає, що нам приготує Перун. Подалися на веслах вздовж берега острова. Не так на веслах, як вітер нас гнав, хоч і без паруса. І який це був вітер, можна собі уявити з того, що тут, під островом майже неможливо виїхати на веслах, в усякім разі дуже і дуже трудно. А ми оце їхали досить 'свобідно; тільки хіба в деяких місцях приходилося труднувати. А от коли згодом, за який тиждень ми вже з добрим гребцем їхали без вітру — от тоді можна було пізнати, яка тут бистря. Доводилося буквально повзти по скелі човном, бо пів-аршина вбік — і вже пиши пропало: зараз почне завертати носа і тут уже хоч трісни нічого не зробиш.

Отут, під скелястим берегом, Перун показується в усій своїй дикій красі. Скл нависають прямо над головою; чорні пащі печер визирають то звідти, то звідти, позіхаючи холодом; хвиля скажено б'є об каміння і пініться і бризкає і б'є гулками ударами. Одна з печер у Перуні називається Змією, бо тут жив змії, що їв людей. „Ухопить, було, яку людину, затагне до себе в печеру й з'їсть“. Але таких Змієвих печер багато по Дніпрових островах і до всіх їх прикладається одна й та ж легенда.

Обігнули ми головку острова, саму найдикшу і найвеличнішу його частину; десь приткнулися в сажі, солідно витягнувши човна, аби його не стягли хвилі, й полізли наверх.

Лізти високо — нема більше такої височини на Дніпрі. Береги є й вищі, але островів вищих нема.

От і вершина. Плaska тут, на головці. І чого - чого не відбувалося отут — на оцій площинці! Тут місце й на відпочинок і на товариський бенкет. Видно далеко - далеко. Дніпро вперед завертає направо в глухих самотніх берегах.

Сів я на камені, спиною до другого притулився, щоб вітер спини не видав. Якась зелена пелена застелила мені очі й я побачив.

„Начело сему положи старий Судислав“. О то велика людина була у Києві, таких людей більше нема. А таких купців і не буде ніколи! Де він тільки не бував і чого тільки не бачив! Скільки ж то разів ходив він Грецьким шляхом, і Солоним, і Залозним, і Волинським, і тим, що з Ляхів! В Царгороді був може... я знаю скільки разів? Вовз туди челядь, скорі і віск і мед. І євнухів вовз на схід і дівчат красивих. Та що! Бував він навіть в землі Франків, привозячи звідти не тільки брокати невидані дорогоцінні, стираке і мастики, а й дівчат франкських. Впрочім цей найцінніший товар вивозив звідки тільки вдалося: вовз іспанських і римських і льонгобардських. І до Галичини їздив, і на Угри і в Чехію; вовз туди невідьників і коней та червінці візантійські, а звідти брав у Празі ціну многоцінну.

Бував він в Хорасані, в Єгипті, і в Маграбі, їздив на верблюдах до Багдаду й далекого Ховарезму, вивозячи звідти шовкову матерію найтоншу, різні металеви, особливо золотарські вироби, полудневі плоди й усяке коріння.

Бачили в своїх стінах молодого Судислава і Болгар Великий і Ігіль. І в угрів бував за Уральськими горами, і пливав Танаїдою, великою слов'янською рікою, плавав через Камліджу море у Джурджанське, у Семендер на Терці — фенек вивозив звідти, риб'ячий зуб дорогоцінний білий як сніг, зайців рябих, кам горюч і дерево халендж. З далекого Азербайджану привозив мечі неопіровані з сильно гартованими вістрями, беручи

їх чотири за динар, а потім в Ісу вимінював на них боброві шкури особливої краси й цінності.

Доходив і до землі Буртасів, брав звідти червоні, білі й чорно - білі лисячі шкурки й віз потім до Баб - ель - Аббабу, до Бердаї й Хоросана, де за одну буртаську шкурку брав і по сто червоних і більше: любили себе прикрашати тим футром арабські й перські властители. Раз каліф Магді виявив сумнів щодо тих шкірок. Молодий Судислав узав пляшку з теплою водою, завив її у шкурку чорної лисиці й дав халіфові, аби той звелів пляшку виставити на холод. І виставили ту пляшку на холод і стояла вона добу на холоді — а вода не зробилася холоднішою.

Та хіба можна перерахувати всі пригоди, всі подорожі й поїздки Судислава? Мабуть таки правду говорили про нього, що нема на землі краю, де б він не побував, де не знайшлося би у нього знайомих і приятелів. Бо був він легкою вдачею, з ним приємно було говорити, вмів він побажити, оповісти щось веселе, знав багато мов — взагалі була людина особлива. Тому мабуть і йшло йому все в руку і ніщо з руки. Човни його ніколи не топилися, каравани не блудили, невірники не тікали, жінки були вірні, коні й скотина не дохли, отже доробився він великого багатства. Двір його був пишніший може, ніж у князя: великий і весь огорожений високим плотом, а в дворі — і кліті, і погребі, і бретяниці, мовниці, медуші, стайні й чого тільки немає!.. Дім — високий храм, а в ньому й їстба, і сіни, і одрина, і вежа — і всюди всього повно. У скринях одерж без числа: порти і сорочки і гуні, гачі й ногавиці, пояси золототкані, пащі, опанчі оксамитові сріблом перетикані; у коморах чоботи прабошні, чревія і плетені копитця. Футер усяких без числа: і соболев, і горностаїв, і песців, і кун чорних, а вовків білих, і бобрів і всяких ще таких міхів, що ти й не бачив зроду. На стінах у покоях килими, а на килимах усяка зброя: і копія заморські, і сулиці, мечі, ножі, сокири і пращі, луки й тули повні стріл; броні й щити; шоломи франкської роботи, сидла мережані, роги сріблом ковані. На полицях посуд мідяний і циновий, тарілки із глини білої, як зуб рибий; красиві, нема що казати, німецької чи франкської роботи, але якесь... тенденіє дуже: під час бенкету зачепиш ліктем ненароком — уже й по тарілі.

Не виводилися гості за столом у Судислава, та й стіл не переставав гнутися від їжі й питва, бо одна партія приходила, друга уходила, як на заїзнім дворі. І кого - кого тут не бувало за Судиславовим столом? Тут і венеціанські купці у дивовижних своїх уборах, що як прийдуть до Києва, то хлопчачи бігають гурмами по вулицях. І німці, і чехи, і франки, і темношкірий араб, жовтий перс, суєтливий грек — всі вони сиділи за столом Судислава, пили його мед і вино, їли його хліб.

Отакій був Судислав, найбільший багач київський. Ясно текли дні його старости, в усякій пошані, довольстві й спокою, але...

Снився раз йому сон. І сон не аби - який. Наче охопило полум'ям усю протеторію скільку око сягає, навіть більше, бо у сні очі бачуть не так, як звичайно. І пихчуть поломені страшні червоні аж сизі і наближається, наближається той вогонь до Судислава — але не жере!

Нараз із того моря вогню чується грім і страшніший грому голос. Він говорить одне тільки слово:

Забув?

і з останнім звуком голосу щезло все — і грім і вогонь і голос. Мертва мряка й тиша мертва.

Прокинувся Судислав увесь у холодному поті, серце стисла залізна чиясь рука, руки - ноги наче замерзли.

Сумнівів бути не могло — то був голос Перунів. Бо хто ж інший міг би так голосно говорити. Так, се він, великий і грізний бог, це він шось нагадає старому Судиславу — але що?

Устав старий купець і ходить похмурий та невеселий. Нагад бога — це не жарти. Але скільки не довбеться в голову, скільки не морщить брови, скільки не старається пригадати — нічого.

Закликав найстарішу зі своїх жінок, чи не пригадає вона чого. Задумалася жінка, але теж не може нічого пригадати.

— Може ти обіцяв що Великому Перунові?

— Може... хто й зна... Але ж, здається, що я обіцяв, те виконував завжди.

Ні, не нагадала нічого жінка. Заспокоївся трохи Судислав: може воно так собі — мало чого приснитися.

Але прийшла друга ніч — і той самий сон, і той самий голос, тільки ще грізніший:

Забув?

Забув, забув, боже, воістину забув, але нагадай же мені що, бо я сам не годе нагадати.

І згадав Судислав старого Буривого. Це був один з найстаріших сподвижників Судислава. Не одну поїздку з ним зламали, не в одній біді були, не одну гірку випили. Тепер уже постарівся дуже Буривий і живе у спокою в однім з теремів Судислава.

Звелів був покликати його Судислав, але потім роздумався, пішов сам: пощо старого турбувати.

Прийшов, поздоровкався. Балакають про те про се, а потім Судислав каже:

— Слухай, старий друже. Так і так, снівся вже мені двічі такий от сон. Треба не допустити аби турбувався бог і втретє, бо сам же знаєш, які ці боги. Чи не пригадаєш ти, голубе, якої події з нашої старої бувальщини, де може я що обіцяв Великому Перунові та забув зробити?

Поплямак — поплямак старий Буривий беззубим ротом. Пригадав одну подію, другу — ні, наче нічого не було обіцяно.

— А от каже, чи не обіцяв ти чого як, пам'ятаєш...

І нагадав одну подію, що нараз блискавкою пролетіла в голові Судислава — і все стало ясно.

...ох і давно - о ж це було!..

Молодим ще був тоді купець Судислав. Їхав у Царгород з дорогоцінними футрами і, як завжди, не волік своїх човнів по сухому, а гнав, надіючися на свою щасливу зізду, прямо через пороги.

Вже пролетіли найгрізніший і возводили очі вгору, бо ті не такі страшні. Вже щасливо пролетіли хвилястий Баруфорос, найнебезпечніший по Ненаситцю. Тепер уже все грізне ззаду, і мерещаться вже Судиславу великі прибутки з будучого торгу, вино і дівчата спокусливі візантійські.

Але — велика сила богів, і що вони захотять, те зроблять. Нараз невідомо як, невідомо звідки почали збиратися хмари. Ні, не збиратися, а летіти. І не з одного боку, а з усіх боків зразу. І все це так скоро, так невидано бисто, що не встигли всі роздуматися, як були вже майже у чорній тьмі.

— Гей до берега! — пронеслося по човнах, але це не так було легко. Вітер рвонув з такою силою, що ні напруження гребців, ні уміння стерничих — ніщо не помагало. Хвилі як гори знялися на Дніпрі; повернути в бік — це значить зразу набрати повно води; гребуть гребці, напружилися

м'язи, кормчі держать навкіс до берегів, до якого кому спосібно, але вітер жене, куди йому хочеться.

Розкидало враз флотилію по Дніпру. То там то там вихиляються на хвилях човни; он один уже перекинувся, плавають люди, щось певне кричать, але чи хто чує й чи хто може що зробити? Хоч би й хотів, то нічого не вдієш, а тут і хотіти ніяк. Жах обхопив серця людей, Судиславів човен підхопило і пре попереду всіх самою серединою Дніпра. Кормчий — це отой же самий Буригой — не втратив голови й стернує до берега, але човен високобортний, палатка на ньому — великий упор для вітру, і човен жене серединою.

Хтось догадався обрубав верьовки — впала палатка. Один бік її надувся — от - от переверне човен. Кинулися люди одчіпляти, скидати у воду, але дуже багато їх кинулося в один бік, вітер теж туди двинув — і душ і'ять зразу випало за борт. Хто вдарився об камінь головою, той зразу пішов на дно; інші пливуть, але хвиля їх забиває, не чути крику, не видно рук. А вітер далі рве полотно, не дає дійти до нього, нема як відчепити його від бортів. На превелику силу вдалося якось зіпхнути палатку у воду, зачепилася вона за камінь, надулася як велике чудище; один вугол зметнувся вверх і полоскав, хляскаючи, аж серед реву бурі було чутно.

Щось кричить кормчий, а що — не чути. То він просив — дайте мені щонебудь, дайте мені щонебудь. Вибило у нього з рук стерно, і тепер крутиться човен на хвилях, як дурна вівця у степу. І кожен раз як поверне його бортом проти вітру — треба прощатися з життям.

Але не дивлячись на видиму смерть, ніхто не ворухнувся подати яке весло кормчому. Та й він сам бачив, що даремні всякі зусилля і це вже кінець. Підняв руки уверх і завив передсмертну пісню. Хто zostався з гребців затагли й собі — і до виття бурі, шуму хвиль і грюкоту каміння примишався ще дикий вопль переляканих на смерть людей.

Не співав тільки Судислав. Жалко йому стало самого себе, такого молодого, удачливого, веселого. Так жалко, так жалко, що плакати хотілось. Але все ж сподівався десь у глибині душі, що врятується, аж поки не побачив впереді його г! Його, того страшного острова, що гірш усякого порога може знищити тебе в одну мить. Он він показався впереді чорний, неясний в контурах. Став поперек води — і вода з демонічною силою б'є його, свого ворога. Човен вертиться на хвилях, але вітер несе його прямо туди, прямо на гостре, грізне, чорне каміння.

Тепер уже всі побачили скору і неминучу погибель і закрили обличчя руками. І вже нічого не хочуть люди, тільки аби скоріше, скоріше минув отой жах.

І возопив молодий Судислав в екстазі послідньої хвили передсмертної: — Перуне, великий боже — рятуй мене!

І в ту ж мить повернуло човен носом прямо на скелю, розігнало з діявольською силою. Зареготали хвилі, закрив очі Судислав...

Страшнний товчок. Силою підземною якоюсь рвонуло Судислава вперед, але... впаив він не в холодні хвилі Дніпра, не на гостре смертельне каміння, а на купу м'ягких шкур.

Що?.. Що сталося?..

Буря реве, як і ревла, але не січуть струмки дощу в обличчя, не хитається під ногами хистка дошка човна, твердо і рівно лежить Судислав на шкірках.

Але що ж це справді?

Підвів голову. Пів - тьма, але очі привикають бистро. Над головою камінь, по боках теж. Сопутники Судислава лежать сірими купками то

там то там у човні. Мертві? Ні, живі, але думають, що вони вже в царстві тіней і не ворущатся.

Тремтучим голосом Судислав покликав одного, другого. Підіймають голови, оглядаються, сідають.

І нараз усіх їх пробиває одна гадка — в р я т о в а н і!

Так, врятовані. Але як це сталося? Хто врятував? Де ми є?

Згодом зрозуміли всі. Це хвиля підняла човен високо і вдвинула його у вхід печері. Човен щільно засів між камінням і тепер там десь гуде буря, реве вітер, а тут затишно і до деякої міри тепло.

Поволі радість почала обігрівати сковані жахом серця. Хто заплакав, хто обіймав сусіду, а Судислав увесь тремтів, чуючи як молода кров знова гарячим потоком приливає до жил, як дрожать м'язи рук, ніг і грудей, і жадоба життя, всемогуття, непереможна, заволодіває ним до дна.

І — диво - дивне! В цій радості новоповищеного життя й не згадав навіть молодий Судислав, хто властиво врятував його від смерті, не згадав своєї сердечної молитви, хоч вирвалася вона всього пару хвилин тому назад.

Пересидів бурю в печері. Потім виліз, а за ним і гребці, витягли човен. Зібрав Судислав розкидану свою флотилію, підрахував збитки й пішов далі.

У Царграді продав свої товари з добрим баришем, дешево накупив візантійських і — закрутився, завертівся в молодій безжурній радості.

Посміявся великий Перун над людською короткою пам'яттю і не займав Судислава й не нагадував йому нічого більш як п'ятдесят літ. Та аж тепер оце з'явився у сні й крикнув:

З а б у в ?

Пригадав оце все Судислав — і страшно йому стало. Це ж він образив, люто образив всемогутнього бога! І як дивно, як без міри дивно, що він, великий Перун, досі не покарав свого обидчика.

Що ж тепер робити? Як направити помилку і як умилювати гнівне божество?

Довго думав Судислав і надумав таке.

На тім далекому дніпровім острові він поставить статую Перуна, велику й на високому постаменті, щоб здалека її було видно, аби постать грізного бога нагадувала всім забудькам, що єсть він, єсть, великий Перун і ніколи не забуває про людей, хоч люди й забувають про нього.

І знова думка Судислава верталася до одного: чому Перун був так ласкав до мене і не палив моїх кораблів, не вбивав громом моїх дітей або й мене самого? Трудно вгадати, трудно... Перун бо жартів не любить, особливо з собою та ще таких.

Але довготерпеливість богів не довговічність. Перунові може й наобриднути нараз терпіти зневагу від якогось там купця, хоч би се був навіть і Судислав і тоді... Що власне буде тоді — трудно й вгадати, але в усякім разі щось страшне.

Отже рішив Судислав умилювати довготерпеливого бога. Закликав найкращого майстра, що вмів різьбити з дерева всякі фігурки — он для княжого терема вирізав коней, так хіба ж таких?

Майстер відразу зрозумів, що треба. Знайшов найкращого дерева й узявся до роботи. А Судислав почав готуватися до подорожі.

Але він не знав, що за суета піде по Києву, коли рознесеться чутка, про старий Судислав знову кудись їде. Особливо купецька братія. Куди? По що? З чим? Уп'ять торгувати? Та доки ж уже, пора б і перестати.

Невже мало? От ненажерливість людська. Вже на той світ пора лагодитись, а він... і т. д. Багато було пересудів. Дехто забігав і до самого, але Судислав тільки посміхався.

Статуя готова. Готовий і караван, що має їхати. Знова Судислав на Дніпрі, може останній раз в життю.

Мабуть не менше як пів Києва висипало на берег подивитися, як відпливатимуть Судиславові човни. Всі новенькі, прибрані коврами, гребці молоді, стерники старі.

А от і сам Судислав іде мов княжий батько. Високий, сивий, урочистий. Зійшов на поміст, повів рукою — все утихло.

— Друзі і браття, дорогі горожане київські! Послухайте, що я вам скажу!

І оповів як велико образив того, чие ім'я с а м е г р і з н е, і як думає тепер направити його помилку.

— На високім тім Дніпровім острові воздвигну постать бога нашого, аби та фігура, здалека видна, нагадувала всім, хто ми і що ми. Бо ми тільки персть, тільки пісчинка мала перед могутністю грізного Перуна. Він може що хоче! Пришле одну стрілу — і згинеш і ти і діти твої ізгинуть і весь здобуток ізгорить. Треба це безотступно пам'ятати, не забувати ні на хвилину. Я от забув і образив всемогутнього, але він був так милостивий до мене, що не покарав мене ні на мені ні на дітях моїх ні на маєтку моїм. Я не знаю чим заслужив таку милість і довготерпіння, але, думаю, що не до кожного він був би такий милостивий. Так от і по те, аби загладити свою провину і по те аби уберегти других від такої-ж — їду я оце ставити облик Перунів на тім далекім безімennім острові Дніпрові. То високий острів, здалека його видно, як їхати звідси, то ж будуть бачити люди обличчя богове й начуватимуться.

Товпа стриманим рокотом одобрення прогула відповідь — і Судиславові човни рушили в далеку путь. На переднім красно вбранім човні коливалася висока статуя Перуна прив'язана верьовками до бортів. На тім човні кормчим був найкращий знавець порогів — старий Шрам. За тим човном їхав сам Судислав з молодчим сином, а далі ціла флотилія підручних човнів: везли інструменти, вапно, жертвених звірят і птиць їду для цілого каравану, снасть риболовну, щоб піймати-свіжини: там же в порогах водиться марена солодка, там легко піймати осетра.

А ще далі — збройна сила, бо без неї все одно порогами не пройдеш. То було, так би сказати, власне Судиславове військо. Багато купців київських, почувши, що Судислав вибирається на низ, приходили й приєдналися до каравану, пропонуючи й свої сили приєднати для безпечности, але Судислав відмовляв усім.

— Я не їду до Царгороду, а тільки до порогів.

— Та нічого. Хай хоч і до порогів, аби з тобою. Там ми вже й сами доберемося.

Але Судислав відмовляв рішуче:

— Я їду по такій справі, що краще мені їхати самому. Печеніги мене не займуть, бо я післяв їм повідомлення й подарунки. А від дрібних ворогів і сам одіб'юся.

Так і вирушив сам.

Вирушив у ясний сонячний день під крики й привіти зібраних сот людей. Віяв легкий горішній вітер і забіліли ген Дніпром паруси Судиславової флотилії. Довго ще чути було гомін київських товп, а ще довше видно було, як дівчата, вийшовши на високий берег, махали білими хустками у слід човнам, а на човнах то той то той з молодих гребців здіймав шапку і відмахував собі.

І так само легко, спокійно і навіть весело пливлося весь час. Перед самими порогами пристали до острова, аби переглянути наново снасть, принести умилостивляючі жертви богам, аби були ласкаві й перепустили благополучно через пороги. Останніми часами хотіли були запоганити цей острів християни - треки: чомусь він їм дуже подобався і вони поселилися тут цілою групою, вибудували святинюку собі й хотіли, як вони висловлювалися, спасати душу. Але не довелося їм спасти душ своїх: якась ватага богобоязних купців руських, обурена зневагою такого гарного місця, вибила тих греків до одного, й знову на деякий час острів став гарний і чистий.

Судислав багато разів бував на цьому острові й знав його добре. До нього під'їхали саме під захід сонця й зразу стали лагодитися на нічліг. Судислав ще сьогодні велів принести жертву богам, щоб на слідуєчий день як тільки почне сіріти вирушити далі.

І ніч була така тепла, гарна. Спокійно спалося в просторі на меті й не чулися всі, як уже сигнальний ріг затурчав на збори. Бистро зібрався увесь стан, наскоро перекусили й двинулися.

Не довго їхати — от і перший поріг, Есупі, а наші кажуть: „не спи“, начувайсь, готуйсь! Він не так страшний: держи прямо в середину, не бійся коли кидатиме хвилею вправо і вліво, твердо тримай стерно — і пройдеш. Він добрий, цей поріг. Глибокий, отже немає зрадливого каменя гострого, що поре днище човна наскрізь; немає й зрадливих місць, де чардак іде на одній бистрі, а корма на другій, і розгублюється чоловік, не знаючи як гребти. Але хоч і добрий він, поріг, а таки „не спи“, держись чітко й з пошаною, особливо на другім перекаті.

Судислав аж наче помолодшав, вступивши до порогів, встав, випростався в увесь свій високий зріст і зняв клобук. Довге волосся має по вітру. Аж виріс ніби й орлиним поглядом переглядає караван. Він і сам не поганий знавець порогів, але ніколи не мішається в розпорядження своїх кормчих, аби не перешкоджати їм в роботі. І тільки вже потім, коли поминуть усі пороги, Судислав скаже, що помітив, а якого невдалого стерничого то й зовсім викине. Даром що він старий, цей Судислав, а від його погляду ніщо не вкривиться. Он він бачить, як на одному з човнів б'є безтолково кормчий стерном; коли тут бити нічого, треба тільки держати, тільки держати.

Човен з Перуном впереді. Рівно і бистро посувається вперед висока статуя, ховзнулася плавко на першій спаді, хитнулася трошки й знова рівно пливе, бо тут широке й спокійне, як озеро, місце. Далі будуть буруни, але міцно держить стерно старий Шрам, сміло і певно влітає човен в гук і піну. Заколихалася статуя Перуна, крикнув щось стерничий до своїх... Ще секунда — дві, — і вже внизу човен, вже ніщо йому не грозить. Зідхають з полекшею ті, що злякалися, що мало ще ходили порогами; усміхаються старі дніпровики, а ті, хто йде вперше — ті ще не опритомніли, у вухах у них ще гуде шум скаженої хвилі, очі забризкані піною, а серце як здавив хтось залізною рукою, то так і не відпускає. І не відпустить, аж поки не минеш останнього порога!

Ульворсі, а по нашому Острівний порог. Він якось зліворуч ліг, посередині острові, а до правого берега геть пішло саме дрібне каміння і там уже ніяк не пройдеш, хоч вода і не швидко йде: заплутаєшся між камінням. Отже хоч — не хоч треба йти порогом, головним ходом. В одному місці там особливо страшно: вода йде гладко, нема й хвилячки на ній, рівненько, рівно — а як попадає човен у це місце так і у найсміливішого серце замре. Всього кілька сажнів летиш мить одну, а здається ти в безконеchnості. І що найдивніше — наче в мертвій тиші. Десь щезає шум

порогу, обхоплює дивна якась тишина, але така страшна, як ото при зма-ху сокири, коли вона летить на підставлену шию.

В одну непомітну хвилюк пролітає човен цем місце і зразу ж заривається носом у величезну хвилю-бурун. От тут потрібен удар всіма веслами зразу. Кормчий стоїть на своїм місці, піднявши стиснений кулак угору, а всіх гребців очі прикувалися до його кулака. Один різкий рух — і дванадцять весел в одну секунду опускаються кудись у піну, у білий вир. Ще удар, ще — і порога нема, нема й хвиль, одразу стає спокійно і захоплене в груди повітря з шумом випускається з уст.

Але не встиг ще відпочити, не встиг як слід обтерти поту з чола, як уже чуєш впереді Геляндрії, дзвінкий поріг. Всього дві лави у нього, наче посипаних дрібним камінням, а між тим камінням дзвенить вода. Іменно дзвенить. Не гуде, не реве, як на інших порогах, а дійсно дзвенить наче.

Це лагідний поріг, але треба його знати — так просто не проїдеш обома лавами. Першу треба проходити в одному місці, а другу в цілком іншому. Отже покипливеш між лавами треба поставити човен інакше. Встиг — твоє щастя, не встиг — скупає тебе поріг. Може не втопить, а тільки скупає, та всеж човен переверне, добро твоє піде на дно.

Але то все діточа забава, немовляче белькотання перед ним, перед великим, перед грізним, могутнім, вічно гнівним, вічно бурхливим Ейфором, що по-руськи звучить Ненасить. Здалека вже чути рев 12-тих його лав, бліднуть обличчя не то у молоді, а й у старих дніпровиків; згадуються всі молитви й безсмысленно шепочуть їх безкровні уста.

Властиво треба б його обійти, цей ненаситний поріг, і всі купецькі каравани так і роблять, але Судислав сказав іти водою: кріпко вірив у своє щастя й у поміч бога Перуна.

Чим страшний цей поріг? А тим, що не дає зідхнути, не дає опам'ятатися. На інших порогах хоч хвилинку, хоч секунду передихнеш, щось зможеш подумати, оглядітись, випростати закладку ногу. А тут — аж ніяк! Як ухопив тебе вир, як вдарила перша хвиля, як обдало бризками з ніг до голови, то так уже й не вийдеш з того обалдіння, поки не вилетиш усіх 12-ти лав. А в одному місці як не йди, як не направляй, а буде пів-човна води. А зазіваєшся, не вдариш веслом у той момент коли треба — молись богам, бо йдеш до них.

Похмурилися лиця гребців, закам'яніли на своїх місцях стерничі й поробилися похожими на оту статую, що йде першим човном. Хтось іще перед самим порогом безнадійно запитав Судислава: „А може пристаємо? А може підемо в обхід“, але старий тільки мовчки похитав головою — ні. Він глибоко вірив, що бог не попустить нещастя.

А бог летить у першому човні, високо стричучи уверх. Дивна фантазія старого Судислава — не покласти бога у човен, як звичайну колоду, а от примочувати його сторчка. А він же важкий; як похилився, то так і гне човна у воду. Казали Судиславові — пощо ти це робиш, та ще через пороги їдучи, а він тільки посміхався у відповідь.

Рев порога ближче. От підхопило човен, рвонуло — і потаскало вперед. В білу хмару хрякнуло, вкрило вкривалом із бриз — і вже далеко бог, вже летить у другу лаву, на другий камінь. Зарвало ніс, поставило човен шторцом і в ту ж хвилю шваркнуло днищем об воду. Голова Перуна описала величезне коло десь високо у горі й погрузила ніс у воду, але міцні човни у Судислава, і тільки каскади піни розлетілися в боки — а бог уже далеко.

А ось і воно, оте найгірніше, найлютіше, чи прокляте чи благословенне місце! Багато вже поїло воно людей, багато потопило товарів, скла-

даючи їх там десь на дні між камінням, багато й ще поїсть. Тут уже ні гребці не допоможуть, ні стерно; тут даремні взагалі всі людські зусилля, треба просто віддатися на волю води: винесе—добре, а не винесе—її воля.

Завертіло, закрутило човном і швиргонуло його зразу в саму гушавину й тріскіт. Напився човен води, більше б і не треба. Ще одна секунда — і оце вона рішить усе — житимеш чи ні, чи будеш іще світом любоватися, а чи підеш у темне царство тіней.

Але над Судиславовим караваном невидимо простяг великий Перун-свою могутню руку. Виринають один за одним човни, мов граючи які побідні акорди, і мчать вперед, отрушуючися з води. Заторохкотіли черпачки в усіх човнах, виливаючи брильянтовими струями свіжу хвилю назад, до стихії. Веселим блиском сяйнули прищулені очі старого Судислава, і крикнув він старим звичаєм древніх гребців дикий протяжливий окрик, що покриває шум хвиль і бадьорістю наповняє усі серця. Давно не кричав так тут на порозі старий Судислав — аж двадцять літ неначе з плеч скинув! Відгукнулися йому на всіх човнах — і побідний людський крик покрив рев подоланої стихії.

Тепер іще Вльняний праг, що може обіцяти небезпеку, а далі вже скоро й ціль поїздки. На човнах уже загомоніли, засміялися навіть, хоч рано іще сміятися: хіба раз так бувало, що всіма порогами пройдеш, а на останньому згинеш.

Але — Перунові слава! — пройшли і той благополучно. Ще один поріг, не дуже важкий — і буде острів видно. Он уже він, зразу показався за поворотом. Хтось з молодих затяг уже навіть пісню. Ближче... ближче...

Але — що се?

Як птиця, витяг Судислав шию і вглядається в далечінь. Якись човни під островом, а на ньому комахаться якісь люди. В чім річ?

Кілька коротких звуків рогу — і всі човни згрудилися коло Судислава. Ясно відданий приказ — і витягається зброя, воєнні човни вилітають наперед. Заблищали мечі й щити, лагодяться стрісли й списи й важкі дубини.

Ще приказ — і весла замахнулися широко, гребці почали далеко відкидатися толубами назад, понеслися Судиславові човни, як птиці, назустріч ворогові незнаємому. Бог тепер ззаду, Судислав впереді.

Мчаться човни. Ближче острів. Уже можна розібрати, хто на нім. Пізнає Судислав візантійські човни — їхня форма й оснастка. Але що вони там роблять? Невже й сюди ченців своїх напустили, неже й це місце хочуть заспакудити?

Закипіло серце у Судислава. Ну так чекайте ж, прокляті християни — я вам покажу. Віддав приказ гребцям гребти ще дужче, ще міцніше. І без того тут течія бистра, а ще гребці приналягли й летять човни тільки береги мелькають.

Човни вже почали розділятися: перша партія забирає чужі човни, й відпливає з ними геть, решта човнів ділиться на три часті й лізуть наверх з трьох боків відразу. І ще було сказано — щоб не важилися нікого убивати. Судислав визначив, що то купці візантійські й вони не воювати прийшли, а прийшли мабуть тільки з ціллю осквернити це прекрасне місце.

Судислав угадав. Трудно ще було розглядіти, що власне там робиться на вершині, але нараз над головами того товпища захитався хрест.

Хрест... Хрест вони ставлять!

І мов ударені нагаєм коні стрибнули човни вперед від удару весел. Гнів заволодів серцями людей — ох, як би їм не забути наказу Судиславового...

Але й там, на горі, помітили наших. Засустилися, забігали. Хтось видимо старший — скочив на камінь і видавав накази. Більша частина людей скоками кинулися вниз до човнів, решта скупчилася коло вождя. І теж блиснули мечі й щити, теж наїжилися списи, й стріли поклялися на тетиви.

Вождь підійшов до краю й став над самим обривом. Далеко внизу пролітають Судиславові човни, бо тут з лоба пристати неподобно та неспособно й лізти. Дак от коли човни руські пролітали мимо — закричав вождь візантійський.

— Хто ви і чого вам треба?

Хаос криків зметнувся уверх із руських човнів.

— Геть звідти, пришлюки, зайти паршиві!

Не паскудьте наших островів своїми поганими знаками!

У воду їх поганих з їхнім богом разом!

Що то за бог коли в нього ні очей нема, ні рота, сами тільки руки.

Коло човнів уже бійка. Молоді руснаки налетіли на греків і пішла колошматня. Судислав під'їхав човном і став. Властиво човен не став, але гребці шосили греблі назад проти води і човен яко-таким тримався на місці, холиитаючися в усі боки.

Судислав приклав руки до рота й крикнув:

— Хто б ви не були — забирайтеся зараз же з цього місця, інакше я прикажу своїм воїнам порубати ваші човни!

Коротка нарада там, на вершині. Вождь візантійців кричить звідти:

— Добре! Ми готові піти геть. Бо ми не розбійники й не нападаємо других підчас їх молитви.

Крики обурення знова піднялися серед руснаків.

— Яка там молитва! Ваша молитва — ніщо! Висте, як пси, перед своїм безликим богом та руками мотаєте. Хіба то молитва?

Судислав велів затрубити припинення нападу. Молодякам аж жаль було — тільки що руками розмахалися. Візантійці не спішучи сходили вниз; кілька душ їх несли на плечах, з видимим трудом, важкий дерев'яний хрест.

Судислав під'їхав до берега в томі місці, де сходить візантійський предводитель. І нараз на превелике своє диво пізнав знайомого купця.

— Це ти, Никодиме?

— А це ти, Судиславе?

— Чого це тебе принесло з твоїм хрестом аж сюди?

Купці привіталися. В коротких словах оповів візантїєць, що привело його сюди. І що далі він оповідав, то більше і більше здивованим ставало лице Судислава. Та ж він, цей Никодим, дав йому, Судиславові, його ж Судиславову, історію! І він, Никодим, теж їхав колись згори, і його застигла буря, і його теж несло на це чорне каміння, і він чув дихання смерті. Тоді він закричав до свого хреста о рятунок і наче бачив навіть, як чиясь біла рука схопила човен за ніс і з силою вдвинула його в печерю. Никодим спасся й тоді ж обіцяв, що поставить на цім безлюднім острові хрест у честь свого бога і забув о тім на довгий час. І сон йому вився раз і другий. А оце приїхав виконати свою обіцянку.

Задумався Судислав.

Як же воно так? Я покликав до поміччя Перуна — і спасся. А Никодим покликав Христа — і теж спасся. Як же це так? А якби я покликав Христа, а він Перуна — невже ми теж спаслися б обоє? Може це однаково сильні боги? А може...

І тут Судиславові прийшла в голову така страшна думка, що він аж хитнувся.

Потім заволодів собою, положив руку на плече візантійцеві й сказав: — Знаєш що, Никодиме? Я не буду тобі перешкоджати ставити твого хреста на цім острові, але про одно буду просити — не став його тут, на цім місці. Це місце я виріяв, випестив собі у думках і мені було б боляче від нього відмовитися. Став далі, денебудь в глибині острова. Або знаєш що? Став на тім краї. Я свого бога поставлю на руській боці і Русь, пливаючи з дому, буде здалека бачити й молитися; а ти свій хрест став з півдня, бо звідти йдуть ваші люди: нехай і вони бачуть здалека свою святиню і моляться, чи як там у вас.

Никодим розцвів від тих слів. Він же міг усього сподіватися від руснаків — то ж нарід відомий! І от нараз дістає таку мирну пропозицію.

— Спасибі тобі, Судиславе! Я згоден все зробити, як ти скажеш. А щоб зовсім тобі не мішати, я зроблю так: тепер поїду куди мені треба, а з поворотом поставлю хрест на тій стороні острова. Вели ж дати нам вільну дорогу до наших човнів.

Судислав віддав приказ дати спокій візантійцям. І хоч мурмотів дехто з руснаків, що шкода пускати так, не набивши морду, але нічого робити.

Візантійці від'їхали скоро, а русь почала вигружати. Потяглися угору навантажені всячиною люди, а під статуєю Перуна стало аж 12 душ і серед них сам Судислав. Важко було йому йти, гора ж крута й висока, але коли йому говорили, аби він дав місце кому другому, він відповідав тільки: „во славу Перуна“...

На середині гори вже запихкався цілком, бо хоч і кріпкий був старик, але ж бо й гора крута та й вага велика. Піт заливав йому очі, але впертий дід не виходив з під статуї й тільки повторяв: „во славу Перуна“. Так і доніс до самого верху.

Партія молодших розсипалася по острову збирати каміння на фундамент. Друга почала готувати місце вказане Судиславом: рівняли, очищали від трави й дрібного каміння, далі почали копати, щоб до каміння. Копати тут недовго: раз - два — вже й камінь, клади який хоч фундамент.

А там уже розводять вапно і мішають його з піском чистим Дніпровим. А там розкладають костри, казани готують і для першої жертви і для першої їди. Там палі тешуть, бо хоче Судислав обгородити те місце, та й жертви добре буде розвішати на гострих кінцях.

От кладеться фундамент. В ньому кругла дірка, як колодязь: туди вставлять статую і теж заллють вапном. Судислав сам усюди, розпоряджається, дає накази, й під його вмілими словами робота кипить. Курять костри, тріщить дерево, звідусюда чути веселі голоси. А внизу уже бабраються в воді рибарі — їм тільки дай риби половити.

А як все уже готове, як зібралися всі і, узявшись сотнею рук, підняли статую шторцом та вдвинули її в діру фундаменту, як підняв бог свою горду голову високо над людьми і над усім величним простором Дніпровим — то була хвиля великої радості. Впали всі ниць і загули молитву. А Судислав узяв чорного півня, підійшов до самого обриву, де строמו вниз падала скала, і зарівав жертву.

Птиця билася в руках, а кров її падала вниз і там десь змішалася з темними хвилями Дніпра.

Розвели великий костер, що аж неба досягав язиками полумені, і кидали в нього трупи жертвних звірят і птиць, а кров розбризкували дококола і скоро вся земля кругом стала червоною й липкою; хто йшов — місив пісок з кров'ю.

А потім — пир серед каміння, хмільне вино, жратва до одуріння й п'яні окрики й п'яна пісня. І цілу ніч горіли костри, цілу ніч гуляла молодь, тільки під самий ранок поснули всі, окрім варті.

На слідуючий день Судислав від'їздив звідси. Сів лицем назад і дивився на великого бога. Красиво було. Острів такий дикий, високий панує над усім простором, над островом панує бог! Шкода тільки, що майстер не зумів зробити його з простягнутою рукою, а то б ще краще було. Та добре й так. Здалека видно. Будуть бачити люди, будуть шанувати бога і Судислава згадуватимуть.

„И сь того времеи прозвися сей островъ Перунъ, яко - же слыветъ и до днешнего дне“...

Я мов прокинувся. Де Судислав? Де статуя Перуна? Де руські й візантійські човни?

Так, се я вигадав, але воно ж було! І хіба це тільки було? Ой багато де чого було!.. А як темної осінньої дощової вітряної ночі пристав сюди запорожець і, як злодій, крадучися, ліз наверх, копав під каменем яму, клав туди шкіряну торбу з золотом і навалював потім каменем. Та не вдало навалив, прищемило йому ногу; і сичав і шипів, висвободжуючи, а ногу мабуть роздавило. Кричати б, щоб прийшов хто допоміг, але хто вчує в таку ніч; а хто б і вчув, то краще відрізати собі ноги, як ото лисиця відгризає, коли в капкан попадеться, ніж дати кому довідатись, що бордюжок із золотом тут лежить.

А як пристали сюди московські офіцери п'яні — везли полонених козаків з Чортотлицької Січі. Та й давай ще й тут бенькетувати. Попилися вщерт, танцювали коло кострів, а потім для забави кидали козаків з високої скелі в воду.

— Ми вас на волю пускаємо. Виплиवेश — твоє щастя, не вплиवेश — така твоя доля.

І кидали. Розгойдають — розгойдають і швиряють. Хто об каміння розбі'ється, ще не долетівши, хто пласнеться об воду, що зразу й кишки вискочать, а бували й такі, що удало падали, пробували пливти. В таких стріляли.

Та що! Хіба се тільки? Он у скелі є Змієва печера. То знаєте з ким зв'язується її минуле? Не більше не менше як з Геркулесом.

Теперішній українець мало знає про ту печеру. Але ще попереднє покоління знало більше. Ще Чужбинський чув легенду про царя Змія з трьома головами й про його красуню дочку. Змій жив у тій печері й стеріг свою дочку, аби вона не покохала кого й не втекла. Але не встеріг: донька полюбила чужоземця й утекла з ним вниз Дніпром до Чорного моря. А Змій наче сказався після того: щодня хапав людей і убивав.

Це наша легенда. А от що говорить Геродот про Геркулеса.

Бажаючи стати безсмертним, Геркулес мав зробити дванадцять подвигів; одним з них було — здобути прекрасних биків зі стад Геріона, чудовища з трьома головами, що жило десь по той бік Понту на острові Еретеї.

Геркулес пішов. Минув стовпи, названі його іменем, знайшов Геріона, побив його й захопив його стада. Йдучи назад через пустинну сторону, що назвалася потім Скитією, він одного разу зупинився на відпочинок; биків і коней пустив пастися, а сам, простеливши на землі шкуру немейського лева, що її звичайно носив на плечах, міцно заснув.

Коли прокинувся, то побачив, що нема ні коней ні волів. Отака лось! Треба йти шукати.

Пішов шукати й добрався аж до землі, що називалася Гілея, тобто лісова сторона. Там в печері жило чудовище — від голови до пояса дівчина, а нижче того змія (он бач древня дівчина тільки до половини була змія)... Показалося, що коні й воли Геркулесові якимось побитом попали власне до цієї дівчини.

Геркулес почав казати, нехаращо, надо оддати, але дівця каже, ніби зайняла у спашу.

— Ну в спашу, так у спашу: візьми за потраву, що слід, а скотину віддай.

На це дівця сказала, що коли Геркулес хоче дістати назад скотину, то нехай... ну, як тут делікатно висловитися? Словом, Геркулес согласився й жив з тією дівчиною три го́ди. І про безсмертя забув.

Але під третій рік стала йому ця, тепер уже не дівця, трохи піднадоїдати. Згадав він і про безсмертя й про подвиги, заскучав - заскучав, а в один прекрасний день і утік зовсім. Навіть лук свій забув.

Після нього zostалися три сини: Агати́рс, Гельон і Скит. Мамаша поплакала - поплакала, але — нічого не зробиш, почала вдовувати. Перед смертю прикликала синів та й каже:

— Тому я своє царство віддам, хто натягне папашин лук.

Почали старші брати. Тик - мик — нічого не виходить. Узв'язав Скит — і натягнув лук. Старші брати пішли шукати щастя у світ, а молодший почав царювати й зробився родоначальником скитських царів.

Так от один з дослідників каже, що все це відноситься до наших порогів, Острів Ерітея — це Хортиця. Геркулесові стовпи це зовсім не Гібралтар, а це й єсть „Стовпи“, що знаходяться й тепер між Кічкасом і Хортицею. Отой Геріон, що володів такими прекрасними стадами (очевидно української породи) жив у Змієвій печері, що знаходиться коло Лоханського порогу при початку с. Волоського.

Геркулес побив того Геріона, реквізував волів і подався назад. Ідучи степом наварив раз дуже доброї каші, об'ївся й дуже здорово заснув, а волів щось узяло та й заняло. Подався шукати волів та й потрапив аж на острів Перун, де жила теж у печері Діва-Борістена. Чи вона жила вже сама, а її опікун помер; чи може сам опікун, в нагороду за неприємність сусідові Геріонові, дав руку дівчини Геркулесові — хто й зна, а тільки факт на лице — три сини.

Та й сам Геркулес зовсім на грек, а скит і справжнє ім'я його Таргітаос. А Перун не був тоді островом, а мисом правого берега; це вже потім Дніпро прорив собі тут дорогу.

А чи нема тут ще на острові слідів Геркулеса?

А яка ж вона була, ота Діва - Борістена? Чи не збереглося там у Змієвій печері яких приналежностей туалети, — пудри наприклад чи губної помади?..

Довго ходив я по острову шукаючи отого всього.

Потім подався на лівий бік ріки, щоб змалювати острів звідти. Воно не такий він, Перун, з лівого берега; його б малювати прямо з лоба, з човна, але для того треба якоря та й ще дечого (уміння малювати насамперед).

До мене підсів дідок.

Берег пустинний, нема нікого — дід під'їхав каючком, подивився, що воно отам сидить.

Як і завжди, розмова починається з нейтральних питань:

— Оце така погода, що й додому не попадеш.

А вітер справді наче ошалів. На Дніпрі ні одного човна, бо хто ж і вирветься в таку погоду. Низовий вітер взагалі збиває більшу хвилю, бо тоді течія змагається з вітром, а ще як такий вітер, то прямо гори ходять по Дніпрі.

— А хіба вам далеко додому, дідусю?

— Та у Смольщу ж.

— А це ж по воді.

— Так що з того, що по воді? А вітер бачите який? І без паруса гнатиме вгору.

Після звичайних фраз („що це ви робите? Планти мабуть здіймає“?) удасться розмову повернути на цікавіші тори.

— Ох і грошви ж на цьому острові закопано, так і боже ж мій!

— Та то, дідусю, мабуть тільки так говориться.

— Чого там говориться, коли пушти як на моїх очах тут викопано щось.

— ?

— Та я ловив тут рибу уночі та приліг отам - о під кущиком та й дрімаю. Чую — щось галдиця на острові. Ну, думаю, що мабуть наші рибалки. Тільки хто ж то був? Коли дивлюсь — через какое там врем'я сідають у човни три душі, а везе їх наш же, смольщанський, Митька.

— А я його стрів дома та й питаю — кого це ти возив серед ночі на Перун? — Еге, каже, возив... То люди такі, що знали куди їхати. — Та ну? — От тобі й ну. — А ти хоч підглядає? — Я коло лодки був. — Що ж вони везли? — Замотане, невидно. А похоче на казанок. Мені на могорич дали.

— Хотів я перевірити, пішов на другий день на Перун. Лазив — лазив, а таки знайшов: земля копана й видко слід як від казанка невеличкого. Давай і я на тім місці копати. Копав - копав — еге, чорта з два викопаш, коли там уже були люди.

Дідок подався, я скінчив малювати — пора їхати далі. Вітер прямо вже скажений: як тріпонував полотнищем, коли ми ставили щоглу, так зразу й розірвав парус; треба було мотузком зв'язати, а то б перервало надвое.

Зате ж як поставили щоглу та нап'яли парус — от поперло. Та як надавить, як надавить вітер, так борт води набирає: разів два набрав

Дивлюсь, я дивлюсь — щось уже занадто „гарний“ вітер став. Глянув назад — еге! Котить чорна хмара, вже край неба зовсім застелила. Буде буря! Треба тікати!

А куди? Береги якісь голі, непривітні. Он на правім боці показалася хупка хаток. Мабуть туди.

Пригинаю більше до берега, вже б і приставати, але ніяк. Каміння саме — враз човна розхекеш при таких вітрі.

Вибрав я де пологіше місце, направляю туди. Хоч і подряпає дно трохи, так хоч бити не буде.

Зняли парус, щоб не так гнало, а до берега не можна доїхати, мілко дуже й дно каменисте. Що його робити? А тут уже буря справжня й дошот - от.

Дивлюся — наче балочка недалеко. Ще й води туди трохи заходит. Вилазимо з човна, тягнемо вже на руках у ту балочку. Добре — вода там є, хоч і не багато.

Прилаштували човна як тільки могли, камінням завалили — здається не знесе. Забираємо барахло — і марш на гору! І як влучно: підходимо до хати — перші краплі дощу й перший удар грому.

Хата типова катеринославська. Половина її засипана зерном — тут такий звичай, зерно зсипати у хату. Нічого з прикрас, нічого з бажання

якоїсь естетики. І це не від бідности. Я бачив і заможні хати, а вони однаково голі. Не всі, але в усякім разі це явище звичайне. У нас уже сама найубогіша хата та й то чи квітки які — небудь коло образів, голуби, рушники висять, а тут — нічого.

В хаті багато народу. Хазяїн думав молотити сьогодні, так оце наскликав помагати, а тут дощ.

Кум хазяїнів, видно, любитель рибу ловити, бо зараз же розцінує дощ з того пункту.

— Оце вода буде каламутна — їй - бо їду на Перун.

— А чого ж іменню на Перун?

— Та то ж наше главное место для рыболовлі (кум сам із Смольщі).

І починається вічна пісня про малу кількість риби, що мовляв, раїше от скільки було, а тепер...

— Більше всього нам гон докуча. Гон — то прямо одно нещастя. Як поженуть її, бідну, так вона не знає куди й діватися. Без вісти забігає й тоді вже бісового батька її піймаш хваткою чи ще там чим.

Гон — це справді дикий і грубий спосіб ловлі риби. Це збираються човни, часом штук до тридцяти, викидають сіті, потім розсипаються в усі боки і починають пекельну музику: б'ють величезними друччями по воді, шарудять залізними наконечниками по кам'янистому дну, торохкотять веслами в кочетах. А то ще вигадали чортівську машину: на кінці дрючка три залізних кільця одно в одно. Та як тим дряпоне — дряпоне по дну, то се чинить мабуть непереносимий грюкіт у воді — і риба мечеться як потроєна. Забігає хто - й зна куди, отже справді дрібнішим риболовам потім нічого робити

— Нам уже й не потикайся упіймати. Одно те, що забігає без вісти, а друге — хитра дуже стає. От ти тільки підходиш до берега, а дрібна риба вже тікає. То сторожі! Вона аж на беріг повилазила та сторожить. Як ти тільки підходиш — вона вже мель! За нею більшенька, за тою ще більша — і не поспів ти ще й за хватку узятися, як риби вже чорт - ма й близько.

Буря пройшла, дощ прошумів, кум почав збиратися додому. Треба й нам.

Прийшли ми до лодки. Мокра вся й води багато: що дощ налив, а що хвиля нахлюпала. А вітер хоч і впав, але ще таки добра низівка віє. Я думав, що по воді будемо бистро летіти, то й додому ще завидка доберемося, а воно не туди карлючка закидзюбилися. Гребемо - гребемо та ще й добре, а вперед посуваємося мало.

Чим далі їдемо, тим ясніше стає, що нам не то завидка, а й затемна не доїхати сьогодні. Бо нам їхати, не знаючи фарватеру, можна тільки вдень, а воно вже вечір близенько, бо сонце низенько. Жаль: було б у тій хаті й zostаватися, а тепер — де його нічлігу шукати? А потім — як його чужу лодку в березі zostавляти? Ні, будемо їхати. Хоч уночі, а доїдемо додому.

Таволжан. Сюди їдучи, минали ми його від лівого берега — давай тепер подивимося який він від правого. Еге!.. Як би ж то я пригадав тоді, що давніше серед порогів рахували люди й Таволжанський.

Ідемо. Красиво дуже, але — що це? Знайомий шум впереді. Та невже забора?

Так і є.

Та невже ж через усю ріку?

Так і є.

Куди ж пливти?

Куди хочеш.

Погані жарти. Пливти „на авось“ не годиться, бо найменше то можеш застромитися так, що й не вистромишся. Та й жутко якось у темряві.

Пристав я до берега перед самою заборною, розглядаюся, де краще пройти. Наглядів. Попробували — ні, не бере. Попробували в другім місці — як - не - як пропхалися. Ідемо. Темніє.

Острівець. Ану давай за острівець, ближче до берега — може там каміння не буде. Темніє.

Заїхали за острівець. Коли чуємо — знову впереді шумить вода. Бий тебе сила бога — вп'ять забора!

Каючок впереді — пливе сам назустріч дідок. Я до нього, хоч розпитати, коли це він сам питає.

— А куди це ви їдете?

— Та додому, кажу.

— Так сюди ж дороги нема.

— Ото й лучче. А де ж дорога?

— А за островом. Треба назад їхати.

— Добре. А там уже чисто?

— Ні, три забори є, навряд чи ви затемна переїдете.

— Ну коли так, дідусю, то прийміть нас до себе переночувати.

Дідусь, спасибі йому, згодився, попливли ми за ним. Лодку свою поставили коло його човна („тут ніхто не візьме“), забрали свою снасть, пішли.

Хата чистенька, гарна, але — без хазяйки. Всього два тижні, як умерла стара, і дідусь ніяк ще не може звикнути з новим своїм становищем і при кожній фразі повторює:

— Звиняйте... Якби була моя стара жива, вона б уміла вас не так прийняти.

По хазяйству клопочеться онука. Але й вона оце щойно пришла — була у батька, помагала молотити. У хаті не знайшлося нічого, навіть хліба. Я дав дівчині грошей, вона пішла купила молока, хліба, кавунів — повечеряли ми усі гуртом.

Дівчина ради нашого приходу хотіла лагодити вечерю за великим столом, але я знаю, що тут звичайно їдять за низеньким столиком, всього на чверть вишини; сидять або на землі або на таких же маленьких ослінчиках. Знаючи цей звичай, я запротестував проти великого столу, й дідові це, видно, подобалося.

Дідусь теж рибалить потроху — кимлачами. Теж нарікає дуже на гон.

— Прямо хоч пропадай через оцей гон проклятий. От хоч би й я. За плесо заплаати, за снасть хоч погану заплаати та ще й труд що небудь стоїть, бо кимлач не те, що кошіль — кинув у воду та й вже. Для кимлача треба злагодити місце, тички покласти, його самого каменем надавити. Це ж усе труд, а яка з того польза? Оце сьогодні поїхав кимлачі трусити, у мене їх стоїть 15 штук. Що ж я витрусив? Ви не повірите — одного підуста. Та й того впустив.

Позаганяли рибу, нема риби.

Переночували ми.

Чистенько так у дідуся.

А на ранок він толкував нам, як їхати через забори.

— Першу — держіть під лівий беріг, прямо пушти під самий беріг, там прохід є вузьенький, тільки - тільки каюком пройти. На другій треба середини держатися — ще там тички мої. А на третій самі побачите. Вроді як наскося.

Поїхали ми.

Першу забору проїхали благополучно—зовсім ясна приміта. Другу перепхалися так - с'як, бо тички рідко поставлені — хто й зна куди їхати¹⁾. А вже як попали на третю — зовсім розгубилися. Їхати треба „вроді як наскося“. Може дніпровому рибалці се щось і говорить цілком точно, але для мене то було незрозуміло. От іде хвиля „наскося“ вліво, а рт тут же, від того ж каменя теж „наскося“, але вправо. По якому ж „наскося“ їхати? А кипить вода і в тім і в тім однаково і прохід вузенький і далі каміння.

Вибрали ми те, що йде наліво. Посередині вузенька смужка гладенької води — отуди треба й човен направляти. Еге, направляти... Направляти можна, коли човен іде весь однаково, а тут, коли корма йде по одній бистрі, а ніс зовсім по другій — тут треба йти боком, щоб вийшло рівно, а я цього не вмів і в результаті — сидимо.

Сидимо, та ще й як. Ні туди, Микито, ні сюди, Микито. Станеш одвертати ніс — корму тим насуваєш все далі на камінь. Одвертаєш корму — лізе ніс на каменюку. Ох і попоморочилися ж ми!

Приїхали до дому. Розказую К. Ф., він і каже:

— Це ще нічого. А як я раз там застряг, так і ночував серед води.

— Як?

— Та як? Бився, бився, морочився, морочився — нічого не можу зробити. Так я плюнув зо зла й весло кинув. Жінка притулилася на носі та й спала, а я сидів на кормі, дрімав поки розвиднилося.

Еге! Значить не такий уже мені сором, що я й сидів на Таволжанській заборі.

Скоро потім розпрощався я з порогом Лишнім: К. Ф. і відвіз нас аж до Вовнига.

¹⁾ Рибалка перегорожує камінням проходи, залишаючи місце тільки аби поставити кияч. Оця перегорода з каміння — ото й єсть тички.